

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Політика в цілому, як сукупність певних ідеальних і соціально-предметних утворень, являє собою важливу форму свідомо організованої діяльності людей — класів і партій. К. Маркс виділив політичну галузь поряд з іншими основними сферами життя суспільства — економічною, соціальною, духовною, — науково обґрунтував її специфіку і закономірність, розкрив величезну роль у житті класового суспільства. Ставлення марксизму до цієї галузі найповніше проявилось у висновках про те, що політична боротьба є вищою і головною формою класової боротьби пролетаріату.

У праці «Що робити?» В. І. Ленін писав, що «найістотніші, «вирішальні» інтереси класів можуть бути задоволені *тільки* корінними, *політичними* перетвореннями...» [2, т. 6, с. 44]. Значення марксистсько-ленінських положень про роль політики в житті суспільства, особливо про першочергову важливість політичної свідомості у класовій боротьбі пролетаріату, в будівництві нового суспільства, неймовірно зросло у сучасних умовах.

Політична свідомість як форма духовного освоєння світу відрізняється великою складністю. У працях радянських філософів, присвячених аналізу політичної свідомості, розглядаються різноманітні аспекти її природи, специфіки і структури. При всій важливості проробленої роботи не можна, однак, не помітити дещо односторонньої спрямованості у дослідженнях політичної свідомості. Донедавна її вивчення здійснювалося переважно у гносеологічному плані, що пояснюється першочерговим значенням цього аспекту дослідження. Але вже на початку 60-х років усе настійніше висувається й обґрунтовується думка про необхідність дослідження суспільної свідомості у соціологічному плані, а надмірна «гносеологізація» суспільної свідомості підлягає цілком обґрунтованій критиці у працях радянських філософів [5; 6].

Необхідно дещо пояснити про характер і обсяг соціологічного аспекту дослідження політичної свідомості з точки зору його ролі у формуванні, функціонуванні і розвитку надбудови. У цілому він включає два основні підрозділи. Перший — пов'язаний з дослідженням питання про місце і роль політичної свідомості всередині політичної структури, створюваної даним класом, і має величезне значення для пояснення взаємодії політичних ідей, політичних організацій і установ, політичних відносин і дій. Другий — допускає дослідження тієї ролі, яку справляє політична свідомість на все духовне життя суспільства.

Політична свідомість являє собою першу ідеологічну форму відображення і вираження соціальної структури суспільства, а через неї і економічної основи. Цим визначається ряд важли-

вих особливостей політичної свідомості — найбільша швидкість, чіткість, визначеність класово-політичного осмислення розвитку і концентрація потреб економіки у політичних ідеях, доктринах, програмах тощо. Цілком зрозуміло, що особливості політичної свідомості і політики в цілому, як першої ідеологічної сили, обумовлюють її найбільш значну суспільну роль і в розумінні впливу на її надбудову. Сукупність цих питань входить до соціологічного аспекту дослідження політики.

В аналізі ролі політичної свідомості у формуванні і функціонуванні політики й ідеології розкриваються її активно-творча, спрямовуюча, а також об'єднуюча функції. Активно-творча роль політичної свідомості у політиці пояснюється тим, що в галузі політичної ідеології створюються нібито ідеальні моделі усіх її елементів. Це проявляється найбільш у тім, що у сфері політичної свідомості тенденції і потреби економічного розвитку набувають свого специфічно політичного вираження у формі узагальненого класового інтересу — класового принципу або підходу.

Інтереси класу досить різноманітні і містять економічні, ідеологічні, побутові, культурні та інші, головні і другорядні. Сам клас являє собою неоднорідну цілісність, яка, об'єднуючись стосовно засобів виробництва, розрізняється за соціальним станом, професійними, територіальними, релігійними та іншими ознаками. В кожній групі у той чи інший період перше місце можуть посідати різноманітні інтереси. Але корінними класовими інтересами можуть бути тільки ті, які зачіпають сутність усього класу і розв'язують питання збереження чи знищення даного способу, виробництва, даної влади.

Політична ідеологія концентрує інтереси класу, тобто підіймає їх до рівня загальних політичних інтересів. Пізнання загального на відміну від одиничного виявляє суть, закономірність у розвитку класу і дає змогу визначити шляхи його подальшого розвитку.

Політичні ідеї і вчення — нові властивості у порівнянні з об'єктивними класовими інтересами, оскільки вони виражені у концентрованих, теоретичній формі і являють собою наслідок переосмислення усіх нагромаджених знань про суспільство з точки зору інтересів певного класу.

Але політична свідомість у політичній надбудові є ідеальне утворення, неспроможне перетворювати дійсність. Для перетворення суспільного буття необхідна матеріальна сила — політичні організації, установи і відносини, які за своїм походженням носять ідеологічний характер і не можуть виникнути раніше усвідомлення основних класових інтересів у політичній ідеології класу. Г. В. Плеханов писав про політичні установи: «...для того, щоб увійти в життя, ці підказувані економікою політичні установи мусять попередньо пройти крізь голови людей у вигляді відомих понять» [3, т. 2, с. 216].

Перетворення ідей в реальні явища політичної дійсності — довгий і складний процес, в результаті якого у кожному конкретному випадку прогресивні ідеї можуть видозмінюватися і навіть не реалізовуватися. Ступінь науковості політичних ідей, їх придатність перевіряється у практичних політичних відносинах.

Основоположники марксизму надавали великого значення розумінню справжньої класової боротьби як боротьби політичної. Саме в політичній ідеології виробляється програма дій класу, стратегія і тактика.

Доки не сформувалася політична ідея, не вироблена програма, писав Ф. Енгельс, або вона «існує тільки в зародковій формі, сама нова партія лишатиметься в зародковому стані; ...вона буде партією тільки в потенції» [1, т. 21, с. 331]. А це значить, що «незліченні маси робітників, які вперше почали рух у загальному напрямі, ще не знайшли ні відповідного виразу для своїх спільних інтересів, ні форми організації, найбільш підходящої для боротьби, ні дисципліни, необхідної для забезпечення перемоги» [1, т. 21, с. 336].

У боротьбі за створення партії нового типу В. І. Ленін всебічно обґрунтував необхідність перетворення стихійної професійної економічної боротьби в політичну, яке відбувається в результаті становлення «класу в собі» як соціальної групи в «клас для себе», вимагаючи не допускати їх ототожнювання, оцінки політичного рівня як простого стихійного продовження властивостей, притаманних початковій стадії боротьби, виникаючої стихійно з потреб самої об'єктивної дійсності [2, т. 2, с. 100; т. 6, с. 29; т. 9, с. 281; т. 21, с. 303].

В. І. Ленін досить чітко говорив про відому послідовність в утворенні і розвитку різних елементів політичної надбудови, підкреслюючи величезну роль політичної ідеології. Викриваючи ідею меншовиків про те, що спочатку необхідно скликати «робітничий з'їзд», який визначить інтереси робітничого класу і завдання боротьби, він писав: «Спочатку організаційне будівництво, а потім *завдання*, тобто програма і тактика! Чи не навпаки слід міркувати, товариші «літератори і практики»? Ану подумайте: чи можна *об'єднати* організаційне будівництво, коли не *об'єднане* розуміння інтересів і завдань класу? Подумавши, ви переконаєтесь, що не можна» [2, т. 15, с. 168].

Існування наукової соціалістичної теорії і поєднання її з практичною боротьбою робітничого класу робить цю боротьбу справді політичною. Відбувається величезний революційний стрибок, формування нових властивостей у розвитку самого класу і його руху, які характеризуються самостійністю класової політики, здатністю виконувати свої політичні завдання. Визнання первинності свідомості, ідеологічності стосовно «матеріальних» елементів надбудови, ніскільки не применшує значення політичних організацій і відносин, але підкреслює правильне розуміння політичних явищ, що виникають лише на основі класово-теоре-

тичного мислення і несуть на собі в знятому і переробленому в практичній політичній діяльності вигляді результати ідеологічного осмислення дійсності. Саме тому Ф. Енгельс навіть державу назвав першою ідеологічною силою над людиною [1, т. 21, с. 297].

Відображаючи найбільш прямо економічні відносини і соціальну структуру суспільства, політична ідеологія піддає ці відносини постійній ідеологічній переробці, нібито диктуючи необхідність створення тих чи інших політичних установ, проведення політичних акцій. Політична свідомість пронизує всю політичну надбудову, погоджуючи дії її матеріальних елементів з базисом і один з одним, співставляючи їх з інтересами класів і потребами економічного розвитку. В цьому проявляється ведуча і об'єднуюча функції політичної свідомості у системі політичної надбудови.

Другий підрозділ соціологічного аспекту дослідження політичної свідомості, як уже зазначалось вище, припускає вивчення суспільно-духовної ролі цієї свідомості з точки зору його функцій стосовно формування і розвитку ідеології суспільства в цілому. У цьому аспекті ідеологія визначається як сукупність поглядів, ідей, що об'єктивно залежать від економічного ладу суспільства на даний період і виражають врешті-решт корінні інтереси певного класу.

Загальні закони формування, функціонування, розвитку і поширення ідеології мають свої особливості у порівнянні з окремими формами суспільної свідомості. Заслужує на увагу постановка питання А. К. Уледовим про стан суспільної свідомості, яку слід розглядати як цілісність, оскільки просте підсумування даних про окремі духовні явища не може дати адекватного розуміння ні самої цієї цілісності, ні її частин [7, с. 253—279].

Мова йде про те, що внутрішня взаємодія цих «частин»-елементів структур обумовлює виникнення нової інтегральної властивості на рівні «цілого». Відомо, однак, що у будь-якій цілісній системі наявна головна частина, яка відіграє вирішальну роль у виникненні такої властивості, являючись одночасно її основним носієм і нібито «представником» усієї системи, що виражає її суть. Очевидно, що в такій складній цілісній системі як «ідеологія» головною частиною є політична ідеологія.

У структурі суспільної свідомості ведучу роль відіграє ідеологія як рівень теоретичного мислення на відміну від буденного. Безумовно, сама ідеологія відображає ступінь економічного розвитку, але врешті-решт опосередковується соціально-класовими відносинами, політикою класу. Ось чому, говорячи про свідомість американського робітничого класу, при досить великому рівні економічного розвитку, У. Фостер підкреслював: «...у своїй більшості (вони.— І. Д.) ще не бачать перед собою

конкретної перспективи соціалізму і не володіють класовою самосвідомістю» [4, с. 53].

Забарвлення суспільній свідомості надає та чи інша форма ідеології, яка відіграє найважливішу роль. Але оскільки у класовому суспільстві головним залишається усе ж таки обґрунтування і задоволення класових інтересів, то, очевидно, політична свідомість на всіх етапах розвитку ідеології відігравала найважливішу роль, хоча і виступала або у релігійному (у період середньовіччя), або в правовому (в період становлення буржуазних відносин) одязі. Академік Є. Варга писав: «Політична ідеологія сучасного імперіалізму задає тон релігії і філософії, праву й історії, взагалі усім суспільним наукам — вона по суті заздалегідь визначає кінцеві результати, до яких повинні прийти всі суспільні науки у своїх дослідженнях, щоб задовольнити панівний клас: звеличення капіталізму, приниження соціалізму» [9, с. 31].

У наявній літературі роль політичної ідеології підкреслюється, але нерідко в надто загальній формі, як «спрямовуюча роль політичної свідомості», без належної вказівки на те, що саме завдяки відповідним функціям політичної свідомості формуються важливі корінні риси конкретної ідеологічної системи. Крім того, ще недосить проаналізовано і пояснено механізм дії політичної свідомості всередині цієї системи, недостатньо диференційовано характеризуються її різноманітні «ведучі» функції. І, нарешті, не зовсім розв'язане питання про те, яка інтегральна, цілісна властивість, пов'язана із спрямовуючою дією політичної свідомості, виробляється в ідеології.

Суттю цієї проблеми є принцип партійності ідеології, який у духовній діяльності даного класу нерозривно пов'язаний з політичною свідомістю. Щоб конкретизувати цю тезу, слід розглянути особливості стану політики у духовній надбудові, її основні функції відносно ідеологічного процесу.

Перш за все, політика — найбільш концентрований вираз соціально-класових відносин і потреб економіки, виступає як політична основа всієї останньої надбудови. Така формула, висунута Д. І. Чесноковим, на нашу думку, вірна [8, с. 261].

Такі відносини між політичною і останніми частинами надбудови визначаються тим, що ці останні сприймають вплив економіки в більшій мірі уже в осмисленому вигляді [1, т. 37, с. 397]. Ведуча функція політичної свідомості полягає у тім, що у сфері політичної ідеології тенденції і потреби економічного розвитку набувають своїх специфічних виразів у формі узагальненого класового інтересу — класового принципу, або підходу, який стає початком і основою всього процесу формування ідеології класу і включає всі її підрозділи і різновиди. Кожен історично новий клас, стаючи «класом для себе», виробляє і нову систему ідей, поглядів під кутом зору свого об'єктивного становища у виробництві, суспільстві, своїх загальносоціальних завдань.

Цілком зрозуміло, що історична новизна цих завдань, а врешті-решт — послідовно змінюючих одне одного завдань соціального прогресу, вимагає значного переосмислення усього попереднього матеріалу в галузі ідеології. Ключем до такого переосмислення у творенні нових духовних цінностей — без чого не може бути самостійної ідеології даного класу — і є класовий принцип.

Виражена в політичних ідеях, теоріях, програмах найближча і кінцева мета класу визначає найважливіше у розвитку не тільки окремих форм свідомості, але й усієї системи класових поглядів — її партійну спрямованість, основний ідейний зміст, ступінь об'єктивності, науковості, дієвості, загальну тенденцію подальшої еволюції тощо. Оскільки класові завдання спеціально і найшвидше проявляються у політиці, причому в специфічно-історичних формах — найчіткіших і найдієвіших, постільки політична свідомість є одним з рухомих факторів у розвитку всіх інших ідеологічних форм, а в загальному підсумку — всієї класової ідеології як певної цілісності. В аспекті ідеології як цілісності особливо важлива «об'єднуюча» функція політичної свідомості. Повертаючись до питання про інтегральну властивість цієї цілісності, слід нагадати, що її основна характеристика пов'язана з тим чи іншим ступенем класової цілеспрямованості — єдності, взаємодії усіх форм ідеології, їх здатністю «цілити в одне місце» при всій різноманітності і специфічності притаманних їм засобів і методів духовного освоєння світу.

Завдання їх погодження, спрямування в одне спільне русло реалізується також політикою, причому специфічна роль політичної свідомості у порівнянні з політичними організаціями і установами полягає саме у виробленні таких принципів, які дали б можливість максимально врахувати своєрідність різноманітних форм ідеології, їх творчі можливості, особливості їх взаємозв'язків і взаємозбагачення.

У суспільстві ідеологія виконує ряд функцій, а тому їх дієвість і прогресивність залежить від економічного і політичного становища того класу, інтереси якого вона виражає і захищає, від рівня зрілості його політичної свідомості. В ідеології відбувається осмислення і формування у теоретичній формі основних класових інтересів, цінностей, ідеалів, на основі яких виробляється програма дій, намічаються цілі і засоби для їх здійснення, відбувається формування класу як політичної цілісності. Таким чином, в усіх істотних рисах і функціях ідеології на перше місце виступає класовий принцип підходу до суспільних явищ, який робить ідеологію формою класової самосвідомості, засобом класової боротьби, духовною зброєю класів, що борються.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії. — Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 257—302; Робітничий рух в Америці. — Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 329—337; Конраду Шмідту. — Маркс К., Енгельс Ф., Тв., т. 37, с. 391—399.

2. Ленін В. І. Проект і пояснення програми соціал-демократичної партії.— Повне збір. тв., т. 2, с. 79—107; Що робити? — Повне збір. тв., т. 6, с. 1—180. Нові завдання і нові сили.— Повне збір. тв., т. 9, с. 281—292; Сердита розгубленість.— Повне збір. тв., т. 15, с. 165—177; Економічний і політичний страйк.— Повне збір. тв., т. 21, с. 301—308.
3. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. М., Госполитиздат, 1956.
4. Глезерман Г. Е. Общественное бытие и общественное сознание. М., «Знание», 1958. 64 с.
5. Ойзерман Т. Н. Главные философские направления. М., «Мысль», 1971. 383 с.
6. Тугаринов В. И. Философия сознания. М., «Мысль», 1971. 527 с.
7. Уледов А. К. Структура общественного сознания. М., «Мысль», 1968. 324 с.
8. Чесноков Д. И. Исторический материализм. М., «Мысль», 1965. 527 с.
9. «Коммунист», 1957, № 4, с. 29—38.

Є. В. ЛЕВЧЕНКО

ДО ПРОБЛЕМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СОЦІОЛОГІЧНОЇ КАТЕГОРІЇ

Неухильне розширення сфери соціальної свободи, розвиток творчої активності мас в умовах комуністичного будівництва вимагають зростання відповідальності в усіх галузях життя нашого суспільства. Ось чому на XXIV з'їзді КПРС з небувалою гостротою поставлено завдання виховання індивідуальної і колективної відповідальності в усіх радянських людей [3, с. 77—79, 92, 96, 114, 188, 333, 336—337].

Здійснення цього завдання можливе тільки при умові вичення такого важливого соціального феномену, як відповідальність. У зв'язку з цим виникає необхідність глибокої теоретичної розробки проблеми відповідальності на основі досягнення марксистської соціологічної думки — з'ясування її природи, змісту, визначення її місця у системі категорій марксистської соціології. Ця розробка набуває практичного значення, оскільки сприяє цілеспрямованому розв'язанню завдань комуністичного будівництва.

Необхідність дослідження відповідальності диктується і внутрішніми потребами розвитку марксистської соціології, яка вимагає постійного розроблення і уточнення своїх категорій як теоретичного відображення дійсності, що одвічно розвивається і змінюється.

Постає завдання поповнення системи категоріального апарату новими, без яких неможливе адекватне відображення явищ суспільного життя. Указання на те, що відповідальність — це соціологічна категорія, знаходимо у працях багатьох філософів [Див. 6; 8; 10; 13; 14].

Аналіз категорії відповідальності у марксистській соціології тісно пов'язаний із загальнофілософським розв'язанням питання про свободу особи, співвідношення об'єктивних закономірностей історичного розвитку і свідомої діяльності людей.

Методологічною основою для розуміння відповідальності служить марксистсько-ленінське розв'язання проблеми історичної необхідності і свободи, а також марксистське розуміння сутності людини.

Дії людей не мимовільні. Вони об'єктивно необхідні, однак характер історичної необхідності, що є результатом сукупної цілеспрямованої діяльності людей ряду поколінь, обумовлює можливість свободи вибору і дії, самостійної участі особи у визначенні шляхів і форм необхідного розвитку. Історію творять самі люди, «...історія вся складається саме з дій осіб, що безперечно являють собою діячів» [2, т. 1, с. 148].

Взаємодія людей і можливість вільного вибору дії визначають проблему відповідальності.

Вільно вибираючи той чи інший вчинок, дію, людина покладається не тільки на свої цілі і бажання, але й змушена рахуватися з аргументами об'єктивними, що мають суспільний характер. Коли людина у рамках загальної залежності від об'єктивних умов приймає рішення і намічає засоби для його здійснення, визначає принципи і форми своєї діяльності, негайно виникає питання про те, наскільки співпадає чи не співпадає це рішення і адекватна йому поведінка людини з вимогами об'єктивної дійсності, суспільними інтересами. Виникає проблема відповідальності перед суспільством. Таким чином, відповідальність може розглядатися тільки завдяки зв'язкам особи і суспільства, тобто у стосунках між людьми, між соціальними групами у різних галузях життя. Соціальна відповідальність — одна з численних форм зв'язку і взаємодії особи і суспільства, в якому не тільки суспільство впливає на особу, але й навпаки. Соціальна відповідальність суперечлива: це відповідальність особи перед суспільством і суспільства перед особою.

Проявляючись у поведінці суб'єктів, відповідальність стає реальним фактором суспільного життя, стосунками, що з'єднують між собою як окремих людей, так і колективи різного ступеня спільності і соціальної значущості. У цьому плані її можна уявити як продукт і момент, певний бік суспільних відносин, що складаються у процесі життєдіяльності людського суспільства.

Відповідальність являє собою єдність об'єктивного і суб'єктивного.

Об'єктивний зміст відповідальності складають ті вимоги до діяльності класів, соціальних груп, окремих осіб тощо, які пред'являються конкретним соціально-економічним рівнем розвитку суспільства. Ці вимоги відображаються у соціальних нормах, що установлюють взаємні права і обов'язки суб'єктів суспільних відносин, їх соціальну роль і функцію у колективній життєдіяльності. Суспільство накреслює певні кордони, в рамках яких проявляється відповідальність.

Таким чином, становище особи, взагалі суб'єкта відповідальності у системі конкретно-історичних суспільних відносин визначає коло його обов'язків, сферу належного, з чого випливає необхідність даної лінії поведінки, вчинку, діяльності. У цій властивості відповідальність є засобом соціального контролю і регулювання поведінки індивідів.

Людина в процесі своєї практичної діяльності активно впливає на оточуючий її світ і на саму себе. Вона не пасивний продукт обставин, а «творець самої себе як суспільної істоти і як особи» [11, с. 253]. Вплив зовнішніх умов опосередковується розумом, волею, поставленням мети. Активність, усвідомлене ставлення до пред'явлених вимог, внутрішнє сприймання чи заперечення їх складає суб'єктивний момент відповідальності.

Суб'єктивний момент соціальної відповідальності відображається у свідомості і почутті відповідальності. Останнє виступає як важлива моральна і соціально-психологічна властивість особи, яка припускає «свідоме дотримання обов'язкового, належного уміння співвідносити особисті і суспільні інтереси і активно діяти в ім'я досягнення певної мети» [15, с. 154].

Соціальна відповідальність включає певне ставлення до наслідків своїх дій у залежності від соціального становища суб'єкта відповідальності. Більший чи менший ступінь свободи вибору поведінки, вчинку залежить від рівня пізнання об'єктивних закономірностей природи і, особливо, людського суспільства, а також від характеру відносин (у першу чергу економічних), пануючих у даному суспільстві. У будь-якій ситуації особа вибирає певний вчинок з ряду можливих, і цей вибір визначається, головним чином, її соціально-класовим інтересом.

Таким чином, зміст відповідальності формується у результаті взаємодії, з одного боку, об'єктивних факторів, вимагаючих ту чи іншу «кількість і якість діяльності», ту чи іншу «міру і напрям активності суб'єкта», і з другого — суб'єктивних факторів, «цілеспрямованості» суб'єкта і його діяльності [7, с. 64]. Різноманітність суспільних сфер, в яких діє особа, визначає багатогранність прояву соціальної відповідальності. Тому аналізом змісту даної категорії займається ряд суспільних наук: юриспруденція, етика тощо. Юристи зводять відповідальність тільки до визначення ступеня вини і міри покарання за дії, заборонені законом держави або міжнародним правом. У філософсько-етичній літературі відповідальність, як правило, досліджується у зв'язку з категоріями обов'язку, совісті.

Певний вклад у вивчення відповідальності вносять праці психологів, педагогів, економістів, у центр уваги яких все частіше потрапляє це багатогранне явище.

Однак розгляд відповідальності під специфічним кутом зору в деяких науках веде до одностороннього розуміння її суті, до вивчення її тільки як моральної, правової чи економічної категорії. Такий розгляд звужує зміст соціальної відповідальності як

родового поняття [13, с. 246] щодо видових — моральної, політичної тощо — як спільного по відношенню до окремого. На це звертають увагу навіть деякі правознавці, етики і намічають шляхи більш ширшого підходу до вивчення проблеми відповідальності [5, с. 11—12; 12, с. 7]. Разом з тим сам факт дослідження відповідальності різними суспільними дисциплінами уже служить одним з обґрунтувань для загальносоціологічного аналізу змісту категорії «відповідальність».

Співвідносячись з усіма сферами практичної діяльності й індивідуальної свідомості, виступаючи певною стороною суспільних відносин, соціальна відповідальність вимагає розгляду її як багаторазово опосередкованого явища, включеного до характеристик суспільних відносин, ведучого до визначення його місця і ролі у розвитку особи, соціальної групи, класів, суспільства в цілому, тобто розгляду як категорії марксистської соціології.

Тепер все більше зміцнюється точка зору, що марксистська соціологія — це широко розгалужена мережа соціологічного знання, яка включає в себе історичний матеріалізм як теорію вищого рівня теоретичного узагальнення, а також теорії менш спільного характеру узагальнення (теорії середнього рівня, або спеціально соціологічні теорії) і конкретно-соціологічні дослідження. Історичний матеріалізм при цьому пронизує усю соціологічну теорію. Спеціально соціологічні теорії виступають як діалектико-матеріалістична теорія і метод дослідження не суспільства в цілому, а окремих суспільних явищ. Соціологія на будь-якому рівні вивчає соціальні явища і процеси як елементи соціальної структури в їх реальному зв'язку з соціальним цілим [10, с. 16].

Як предмет соціологічного дослідження, відповідальність вивчається на усіх трьох рівнях і складає цілу систему соціологічного знання.

На вищій рівні узагальнення — загальносоціологічному чи на рівні історичного матеріалізму — відповідальність, її вторинність і похідність від матеріальних виробничих відносин вивчається у плані співвідношення історичної необхідності і свободи, історичної закономірності і свідомої діяльності людей.

Узагальнення на рівні спеціально соціологічному приводить до вивчення відповідальності як особливого соціального явища з його внутрішньою структурою, з механізмом прояву його пізнавальної, оцінної і регулятивної функцій.

Конкретно-соціологічні дослідження нагромаджують матеріал про конкретні прояви відповідальності у житті й діяльності людей, дають можливість робити висновки про форми і методи її формування.

Категорія «відповідальність» є поняття загальної теорії суспільного розвитку, але має також і операційне значення, а тому

виступає як соціологічна категорія на усіх трьох рівнях узагальнення.

Відповідальність перебуває у діалектичній єдності з свободою, так як обидві залежать від необхідності і виступають як нерозривно пов'язані риси соціальної, свідомої діяльності. Якщо свобода означає приймання певних рішень із знанням справи і можливість їх здійснення у ціленалежній діяльності, то відповідальність обумовлює характер вибору і напрям активної діяльності для реалізації поставленої мети. Свобода припускає відповідальність, яка виступає умовою свободи [1, т. 34, с. 103].

Свобода і відповідальність — парні категорії. І якщо свобода розглядається як філософська, соціологічна категорія, то відповідальність, співвідношуючись з усіма сферами прояву свободи і відображаючи найсуттєвіші ознаки діяльності людини, є не менш широкою соціологічною категорією.

Відповідальність як соціологічна категорія специфічно проявляється у різних сферах суспільного життя. Правомірно досліджувати її різні форми, але не можна зводити увесь зміст соціальної відповідальності до одного з її різновидів.

Категорія «соціальна відповідальність» необхідна для більш глибокого розуміння таких актуальних проблем філософського знання, як проблема людської сутності, свободи, суспільства і особи. Вона регулює *«суспільні дії осіб, тобто соціальні факти»* [2, т. 1, с. 394]. Її зміст безпосередньо пов'язаний з потребами людського розвитку. «Соціальна відповідальність» — це соціологічна категорія, в якій міститься оцінка реалізації особою свого обов'язку вибрати найоптимальніший з усіх можливих за даних обставин варіант поведінки, виходячи з потреб суспільного розвитку і характеру соціальної санкції» [13, с. 251].

Соціальна відповідальність особи проявляється у різних формах (видах) — політичній, економічній, правовій, професійній, моральній.

Найважливішою є політична відповідальність, що вимагає високої суспільно-політичної активності і регулює сферу політичних відносин між класами, партіями, між державами. Правова відповідальність — це відповідальність за дотримання юридичних законів, правил і норм, регулюючих поведінку людей у суспільстві. Моральною відповідальністю контролюються вимоги суспільства, які містять загальний принцип поведінки людини і виконуються переважно під впливом добровільного, внутрішнього спонукання, високої свідомості.

Однією з форм соціальної відповідальності є економічна відповідальність. Вона являє собою творчу реалізацію об'єктивної необхідності у сфері матеріально-технічного виробництва. Питання економічної відповідальності тісно пов'язані з проблемами соціалістичної демократії, громадської активності мас. Видами економічної відповідальності є матеріальна відповідальність, фінансова тощо.

Професійна відповідальність — це творча реалізація специфічно професійної ролі у відповідності з практичними потребами суспільства. Вона припускає переломлення інших форм відповідальності під кутом професійних вимог.

Таким чином, усі форми соціальної відповідальності відрізняються одна від одної за змістом, за сферами відносин, які вони покликані регулювати. Але вони не існують ізольовано одна від одної, а постійно взаємодіють між собою, переплітаються у тім чи іншій ступені, так як суспільство, будучи складним соціальним організмом, розвивається історично завдяки безперервній взаємодії усіх сфер. Кожна з форм є частиною соціальної відповідальності, тому що в будь-якому випадку поведінка людини у суспільстві являє собою систему дій свідомої особи, в яких проявляються в першу чергу її взаємовідносини з соціальним середовищем [5, с. 77].

Політичний, економічний, моральний, правовий, професійний (деякі автори виділяють військовий, сімейний тощо) — усі ці види соціальної відповідальності, відображаючи різні аспекти взаємовідносин суспільства і суб'єкта відповідальності, складають діалектичну єдність і представляють відповідальність як соціологічну категорію, як відповідальність соціальну, обумовлену конкретним рівнем суспільно-економічного і політичного розвитку.

Її теоретична розробка сприяє вивченню процесів будівництва комунізму, збагачує марксистсько-ленінську теорію суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енгельс Ф. Августу Бебелю. — Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 34, с. 99—106.
2. Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. тв., т. 1, с. 117—322; Економічний зміст народництва. — Повне зібр. тв., т. 1, с. 323—497.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971. 360 с.
4. Белецкая Л. И. Свобода и ответственность. Автореф. канд. дис. Саратов, 1972. 26 с.
5. Головкин Н. А. Проблема моральной ответственности в марксистской этике. К., Политиздат Украины, 1972. 221 с.
6. Дьяков А. П. Социальная ответственность личности в условиях социализма. Автореф. канд. дис. Воронеж, 1970. 27 с.
7. Косолапов Р., Марков В. Свобода и ответственность. М., Политиздат, 1969. 95 с.
8. Немира К. Л. Нравственная ответственность и совесть. — В кн.: Проблемы категорий марксистско-ленинской этики. Новосибирск, 1969, с. 178—182.
9. О структуре марксистской социологической теории. М., Изд-во МГУ, 1970. 92 с.
10. Панов А. Т. Социальная ответственность личности в условиях социалистической демократии. Автореф. канд. дис. Саратов, 1973. 24 с.
11. Человек в социалистическом и буржуазном обществе. М., «Мысль», 1966. 346 с.

12. Смирнов В. Г. Функция советского уголовного права. Л., Изд-во ЛГУ, 1965. 39 с.
13. Табунов Н. Д. К вопросу о социальной ответственности личности. — В сб.: Личность при социализме. М., «Наука», 1968, с. 244—259.
14. Фокина Н. И. Социальная ответственность как категория исторического материализма. Автореф. канд. дис. М., 1971. 24 с.
15. Якуба Е. А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений при социализме. Х., Изд-во Харьк. ун-та, 1970. 208 с.

Н. В. ЛИСЕНКОВА

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ НАУКОВОГО СПІЛКУВАННЯ

В умовах розвинутого соціалістичного суспільства, у період розгорнутого будівництва комунізму значно зріс інтерес до вивчення різних проблем суспільного життя, серед яких важливе місце посідає і проблема спілкування.

Керівництво соціальними процесами, у тім числі й спілкуванням, ґрунтується на даних науки і є на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства об'єктивною необхідністю.

Для здійснення керівництва спілкуванням у масштабах усього суспільства необхідне глибоке і всебічне вивчення його особливостей у різних аспектах¹.

Одним з різновидів спілкування є спілкування у науці, аналіз якого необхідний для глибокого розуміння соціального механізму функціонування науки і особливо наукового пізнання.

Наукові спілкування формуються у процесі розвитку науки як специфічний вид діяльності по передачі інформації, апробуванню наукових ідей і положень, для забезпечення в цілому успішного розвитку наукового пізнання. Тобто наукове спілкування як вид діяльності є складовою, органічною частиною наукової діяльності і сприяє інтелектуально інформаційному збагаченню учених, кооперуванню їх праці, вдосконаленню організаційних форм.

Таким чином, за своїм змістом і специфікою наукове спілкування є більш складним утворенням, ніж процес передачі наукової інформації. Якщо завдання інформації вимагають тотожності сформульованого автором наукового положення і переданого в процесі акту інформації, то наукове спілкування, крім даної вимоги, включає вияви способу діяльності ученого і його ставлення до змісту положень науки, так як у його процесі відбувається не тільки вивчення, але і творче перетворення одержаних знань².

¹ Проблеми спілкування інтенсивно вивчаються загальною і галузевою психологією, педагогікою, фізіологією, кібернетикою, лінгвістикою, антропологією, демографією, архітектурою. Спілкування визначається філософами як форма виробництва, як комунікація, як поведінка, як засіб формування суспільних відносин, як вид діяльності. Автор розділяє точку зору тих дослідників, котрі розглядають спілкування як вид діяльності і засіб вираження суспільних відносин [10, с. 52—54].

² Проблема творчого характеру наукового спілкування визнається багатьма авторами, але ще повністю не розроблена.

Збагачення індивідів науковими знаннями можливе тільки у процесі наукового спілкування завдяки мові, яка є засобом наукового спілкування і характеризується рядом особливостей. Вона виступає як необхідна форма фіксування думок ученого і як спосіб передачі знань, обговорення результатів наукового пошуку і обміну думками. Мова, як спосіб передачі знань, має таке ж важливе значення, як і сам процес фіксування думок ученого, більш того, комунікативна спрямованість мови є визначальною.

Аналіз особливості мови як знаряддя спілкування дає змогу нам конкретизувати це питання стосовно буденного і наукового спілкування.

Якщо для буденного спілкування, обумовленого щоденними інтересами осіб, вироблюваного у сфері найближчого оточення у процесі повсякденного життя, характерне у повній мірі використання універсального, історично первинного засобу спілкування — природної мови, то наукове спілкування вимагає точності характеристик, однозначності визначень, чіткості формулювань. Наукові, особливо сучасні, знання абстрактні і ненаочні, на відміну від переважно конкретного і наглядного характеру буденного знання. Незвичайність, трудність сприймання нових наукових ідей і теорій, наявність часто психологічного бар'єру «неприйняття» відкриття, вузька спеціалізація учених вимагає суворо аргументованих доказів, чітких мовних конструкцій. Природна мова, в силу своєї універсальності, змінності, рухливості в результаті зміни потреб людей у спілкуванні, в повній мірі не може задовольнити запити наукового спілкування. Громіздкість її конструкцій порівняно з математичними, хімічними, фізичними формулами, складний, неоднозначний характер граматики, наявність полісемії і омонімії ускладнює наукове спілкування, позбавляє його точності, короткості і однозначності.

Для розширення можливості учених у оформленні наукових положень з метою розвитку наукового спілкування, а також для роботи з лічильною технікою застосовуються штучні мови. Основою їх створення є мова природна, без неї не була б зрозуміла жодна з створених штучних мов [3, с. 57, 59].

Але якщо природна мова є універсальною, то штучна має вузьке коло призначення для однієї або кількох галузей знань. Вона проста, однорідна, має значно меншу кількість елементів. Крім того, мови не тотожні за об'єктивною основою своєї зміни і розвитку.

Особливістю мови є й те, що вона може виступати як засобом безпосереднього мовного наукового спілкування, так і засобом опосередкованого, вираженого друкованими джерелами різного характеру.

Для певних періодів розвитку науки характерний різний ступінь використання і застосування специфічних засобів наукового спілкування. В одні історичні епохи через цілий ряд причин

переважали засоби безпосереднього наукового спілкування, в другі — опосередкованого. Так, у період нагромадження знань за рабовласницького устрою у більшій мірі були поширені безпосередні, особисті контакти учених, хоча в цілому обсяг цих контактів був незначним — відповідав рівню розвитку малої науки. Консолідація безпосереднього спілкування відбувалася в найбільш розвинутих центрах рабовласницької культури, у містах-державах з демократичним принципом управління, наприклад в Афінах. І хоча писемність на той час була винайдена, рукописні наукові джерела не мали визначального впливу як засіб наукового спілкування. Через складність переписування вони частіше за все здійснювали ретроспективну функцію у передачі знань.

К. Маркс у «Зошитах з історії епікурейської, стоїчної і скептичної філософії» зазначав, що послідовників Епікура «зробила великими не школа Епікура, а спілкування з ним» [1, с. 185]. Тобто К. Маркс вказував, що в період «малої» науки контакти учених відповідали тому рівню знань і давали необхідні результати. Тим паче, що не усіма ученими того часу винайдення писемності оцінювалося як позитивне явище у житті суспільства. Так, Платон вважав, що це позбавило людей у значній мірі оригінальності і своєрідності. В результаті механічного засвоєння знань за рукописним джерелом люди «...будуть здаватися багатознаючими, залишаючись у своїй більшості невігласами, нестерпними у спілкуванні, оскільки стануть не мудрими, а мнимомудрими» [8, с. 249].

З винайденням книгодрукування зростає можливість опосередкованого спілкування учених. І фактично до XIX століття книга була ведучим засобом наукового спілкування.

Швидкі темпи розвитку науки і техніки у наступні часи зробили ведучою одиницею наукового спілкування серед друкованих джерел журнальну статтю.

За сучасних темпів розвитку науки і реферативні видання не забезпечують необхідною науковою інформацією зростаючі потреби наукового виробництва [6]. Через це значно збільшилося значення особистих контактів учених. З'ясувалося, що найбільша кількість продуктивних контактів спостерігається у тих учених, які ефективніше працюють у науці. Ступінь продуктивності наукових контактів¹ залежить і від того, з чийої ініціативи вони організовуються: більший ступінь віддачі виявляється для того з учених, хто виступає ініціатором наукового контакту [9, с. 93].

¹ Критерієм продуктивності за методикою Д. Пельца—Ф. Ендрюса є: науковий внесок ученого, його корисність для даної наукової установи, кількість наукових звітів, опублікованих статей і одержаних патентів. Кореляція критерію вказана [9, с. 33—35, 78—92, таб. 1, 2, рис. 24—26].

У свій час Д. Прайс відзначав: чим інтенсивніше розвивається та чи інша галузь знання, тим сильніші у ній особисті канали зв'язків учених, ніж адміністративні.

Кожен активно працюючий учений включений до певної системи особистих контактів з колегами свого відділу, спільно працюючими над науковою проблемою, колегами інших відділів цієї ж установи, з колегами науково-дослідних інститутів інших профілів, з ученими інших галузей знання, вивчаючих проблему, яка його цікавить.

Д. Бернал вважає, що розвинуте спілкування учених, як опосередковане, так і безпосереднє, має вид мережі і уявити його у формі розгалуженого дерева було б спрощенням¹.

Між представниками науки є певна градація, яка проявляється у наявності ведучих учених у тій чи іншій галузі знання — «лідерів часткової проблеми» — і численних учених науково-дослідних інститутів і вузів, які роблять свій внесок у розвиток науки. Дана градація проявляється і в науковому спілкуванні. Вона забезпечується кількістю інформації, якою володіє учений, внеском його в науку, його загальною ерудицією, а також здатністю ученого бути «генератором» наукових ідей, створювати «школу». Найвищого потенціалу наукове спілкування досягає у тих спеціалістів, які в найбільшій мірі втілюють у собі перелічені якості. Їх праці цитуються частіше, ніж інших учених². З ними намагається налагодити особисті контакти велика кількість науковців.

Нам здається, що у сфері науки кола спілкування³ чіткіше оформлені, ніж у буденному спілкуванні, так як основою їх утворення є спільна наукова діяльність, спільні інтереси, завдання, складності самого процесу наукового пізнання. Чіткість кіл спілкування, як тимчасова, так і просторова, на сучасному етапі розвитку науково-технічної революції забезпечується інтенсивним зростанням наукових знань, розвитком науки, а також наявністю і створенням нових наукових центрів. Вузька спеціалізація учених, їх прихильність до розвитку однієї чи кількох вибраних проблем визначає тенденцію до постійності кіл спілкування.

У розвитку і зміцненні кіл спілкування суттєвим фактором є також зростання наукового потенціалу ученого. У процесі більш

¹ Такої ж точки зору дотримується і А. А. Корінний. Він подає детальне алгоритмічне обґрунтування даної теорії [5].

² Частота цитування, індекси наукових посилань у працях учених являються інструментом наукометричного аналізу, на основі якого створюються графіки виведення наукового потенціалу дослідника. Апробуванням у наукознавстві є положення про частоту цитування: чим частіше праця цитується, тим вона фундаментальніша, тим більше вона буде ведучою і тим ретельніше її основні положення будуть розроблюватися наступними поколіннями учених [7, с. 116].

³ З цим поняттям працює цілий ряд учених: І. С. Кон, Я. Л. Коломинський та інші. Під колом спілкування вони розуміють «структуру соціальних ролей» особи [4, с. 123].

поглибленого вивчення проблеми учень, як з'ясовано, до 50% матеріалу використовує з інших галузей знань, тобто інтеграція галузей знань, така інтенсивна у наш час, створює ґрунт для розширення кіл спілкування в науці. Характерним для кіл наукового спілкування є й те, що психологічні елементи в них не відіграють такої ролі, як у колах буденного спілкування. Вони мають певне значення, але не визначальне. Психологічні невідповідності, які в них можуть мати місце, в більшій мірі коректуються високим рівнем виховання, відданістю інтересам науки, розвинутим інтелектом і особливо тим, що прагнення до психологічного комфорту у науковому спілкуванні не є головним. Важливим завданням у науковому спілкуванні являється сприяння набуттю нових знань. Таким чином, специфіка наукового пізнання і наукової діяльності визначає особливості і динаміку кіл наукового спілкування.

Наукове спілкування — компетентне спілкування, вимагає особливої підготовки, яка здійснюється на різних ступенях і системах навчання — у школах, вузах, мережі наукових установ.

В умовах бурхливого розвитку науково-технічної революції інтерес до проблем науки і техніки значно зріс. Збільшилася кількість наукових, науково-інформаційних журналів, науково-дослідницької і науково-інформаційної літератури різного ступеня складності для широких читацьких кіл, значно вдосконалено програми вищих і середніх навчальних закладів.

Тому вивчення і обговорення наукових проблем характерне не тільки для учених безпосередньо як для соціальної групи нашого суспільства, а й для інженерно-технічного складу, кваліфікованих робітників промислових підприємств, які займаються творчою раціоналізаторською і винахідницькою діяльністю.

Ступінь розвитку їх наукового інтересу до нових наукових знань і проблем забезпечується рівнем їх освіти, тенденціями і особливостями розвитку матеріального виробництва та науки як безпосередньої виробничої сили на сучасному етапі розвитку суспільства.

Безумовно, наукове спілкування тут має дещо іншу спрямованість, носить у більшій мірі прикладний характер, але його наявність заперечувати не можна.

Якщо буденне спілкування повсюдне і його характер не вимагає специфічних обставин і певного місця дії, а акт його проходження характеризується спрощеністю, то наукове спілкування вимагає специфічних умов. У самих наукових колективах і установах для збільшення продуктивності наукового спілкування необхідний відповідний психологічний клімат, організація і розвиток різних форм наукового спілкування: конференцій, стажувань, шкіл-конференцій, незримих наукових колективів, що працюють над однією проблемою у різних галузях знань і мають чітку систему постачання препринтами [7, с. 49].

Буденне спілкування не вимагає організації яких-небудь заходів. У ньому беруть участь усі члени суспільства, а наукове спілкування характерне для порівняно невеликої кількості людей, які займаються розвитком теоретичних положень науки.

Поряд з буденним, наукове спілкування своєю продуктивністю і роллю у розвитку науки впливає на матеріальне і духовне життя суспільства, на його структуру. І подальший розвиток науки, все більше впливаючи на життя суспільства в цілому, потребує підвищення ефективності усіх компонентів, сприяючих її розвитку, у тім числі й наукового спілкування. Про це зазначено у Програмі КПРС: «Необхідною умовою розвитку науки є вільні товариські дискусії, що сприяють творчому розв'язанню нагрітих проблем» [2, с. 113].

Спрямовуючи прогрес науки, партія вказує один із шляхів оптимізації розв'язання складних наукових і економічних проблем.

Жодне суспільство не мало такої потреби у розвитку наукової теорії, як соціалістичне. Вона потрібна для свідомого керівництва соціальними процесами, і глибоке її розроблення забезпечить надалі необхідні умови успіхів у будівництві комунізму.

Таким чином, підводячи підсумки вищесказаному, слід зазначити, що наукове спілкування як вид діяльності є складовою частиною процесу наукового пізнання і наукової діяльності. Особливості наукового спілкування перш за все визнаються цілеспрямованим, усвідомленим характером наукової діяльності, специфікою колективної праці в науці, творчою спрямованістю пошуку наукової істини.

Від розумного розв'язання проблеми спілкування і правильної організації його процесу залежить успішний хід розвитку науки і прогресу в цілому.

Аналізуючи рівень розвитку науки в сучасних умовах, ми можемо відзначити виникнення і зміцнення інтернаціонального наукового спілкування, сприяючого інтелектуальному збагаченню учених різних країн, виникненню інтернаціонального кооперування праці для розв'язання найскладніших наукових проблем: дослідження космосу, комплексного вивчення молододосліджених і віддалених районів земної кулі, таємниць океанських глибин тощо.

Науково-технічна революція стимулює впливає на всі сторони суспільного життя, у тім числі і на наукове спілкування. Зростання обсягу і темпів розвитку науки, зміни потреб виробництва ускладнюють наукове спілкування і в значній мірі диференціюють його.

У свою чергу, наукове спілкування сприяє розвитку науки і техніки, що відповідає інтересам комуністичного суспільства.

В даній статті розглянуті тільки деякі особливості наукового спілкування. В цілому ця проблема на сучасному етапі вимагає

детального методологічного, теоретичного і експериментального дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К., Енгельс Ф. Из ранних произведений, М., 1956. 642 с.
2. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., Політвидав України, 1961. 126 с.
3. Козлова М. С. Философия и язык. М., «Мысль», 1972. 254 с.
4. Кон И. С. Социология личности. М., Политиздат, 1967. 383 с.
5. Коренной А. А. Экспериментальное построение и математический анализ сетей научного влияния.— «Науковедение», К., 1970, с. 109—115.
6. Мирская Е. С. Коммуникации в науке.— «Вопросы философии», 1969, № 8, с. 107—111.
7. Налимов В. В., Мульченко В. М. Наукометрия. М., «Наука», 1969. 192 с.
8. Платон. Федр. «Избранные диалоги». М., Политиздат, 1965.
9. Пельц Д., Эндрюс Ф. Ученые в организациях. М., «Прогресс», 1973. 471 с.
10. Соковнин В. М. О природе человеческого общения. Фрунзе, «Мектеп», 1974. 116 с.

С. М. КОНОВАЛОВ

ТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ СТУДЕНТА ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ НАУКОВОГО СВІТОГЛЯДУ

(З досвіду конкретно-соціологічних досліджень у Харківському державному університеті)

Програма КПРС, визначаючи основні завдання у галузі виховання комуністичної свідомості, звертає особливу увагу на формування наукового світогляду в усіх радянських людей.

Формування наукового світогляду невіддільне від трудового, морального, естетичного і всіх інших видів виховання, органічно пов'язане з підвищенням рівня освіти і культури громадян Країни Рад. Окрема людина, не засвоївши духовних багатств, нагромаджених людством, не може виробити у собі світогляду, який відповідав би сучасному рівню розвитку соціалістичного суспільства і його культури.

У промові на III Всеросійському з'їзді Російської Комуністичної Спілки Молоді В. І. Ленін, розкриваючи зміст вимоги «вчитися комунізму», вказував на недопустимість розриву між теорією і практикою у процесі будівництва комунізму. Він підкреслював, що розв'язати це завдання можна «...тільки оволодівши всім сучасним знанням, уміючи перетворити комунізм з готових заучених формул, порад, рецептів, приписів, програм у те живе, що об'єднує вашу безпосередню роботу, перетворити комунізм у керівництво для вашої практичної роботи» [1, т. 41, с. 293—294]. Цей заповіт назавжди зберігає значення як основи

для вироблення наукового світогляду молоді, в тому числі й студентства.

На сучасному етапі науково-технічного прогресу, коли наука перетворюється в безпосередню виробничу силу, зростає роль вищої школи у формуванні наукового світогляду спеціалістів народного господарства. Л. І. Брежнев на Всесоюзному зльоті студентів підкреслив, що «творчо освоїти спеціальність, стати активним учасником нашого комуністичного будівництва, провідником політики партії в масах можна, лише опанувавши марксистсько-ленінську теорію. Вчення марксизму-ленізму — це основа, невід'ємна складова частина знань спеціаліста будь-якого профілю» [3, с. 408].

Вища школа об'єднує молодь приблизно однакового віку і освітнього рівня. Своєрідність праці студентів полягає у систематичному нагромадженні, засвоєнні і опануванні науковими знаннями, що є однією з відмінних рис студентства як суспільної групи.

Ми розглянемо тільки засвоєння і опанування студентами наукових знань у процесі наукової діяльності в студентському науковому товаристві (СНТ) і роль творчої діяльності у формуванні наукового світогляду. У зв'язку з цим закономірно виникає питання про те, що можна вважати знаннями і як вони пов'язані з творчою діяльністю студентства.

Якісна характеристика категорії «знання» складна. У літературі наявні різні визначення цієї категорії, але, на наш погляд, найповнішим є визначення, дане А. Г. Спіркіним: «Знання, перевірений практикою результат пізнання дійсності, вірне її відображення у свідомості людини» [8, с. 46].

Тепер загальноприйнятим є розподіл знання на буденне і наукове [6, с. 15—19]. Буденне — це знання, як правило, засноване на простій сукупності виробничого досвіду, навиків, умінь і зводиться до констатації фактів, їх опису.

За своєю природою наукове знання відрізняється від буденного тим, що воно входить до сукупного досвіду людства і полягає в розумінні дійсності в її минулому, сучасному й майбутньому, в достовірному узагальненні фактів, у тім, що за випадковим воно знаходить необхідне, закономірне, за одиничним — загальне, і на цьому ґрунті здійснює передбачення. Особа, діюча на основі сукупного, систематизованого досвіду, вільніша у виборі рішень, способів діяльності і поведінки.

Будь-яке знання є носієм світоглядного моменту в тій мірі, в якій воно виявляє й обґрунтовує вид соціальної діяльності і синтезується в світоглядному знанні. Світогляд людини глибокий, чим багатше знання, за допомогою якого дається оцінка фактам, явищам життя. Ця оцінка виражається як узагальнена система знання поглядів людини на життя. Однак до світогляду може входити не будь-яке знання само по собі, а тільки таке, що співвідноситься з оцінкою сукупності соціального життя,

сприяє збагаченню і розумінню норм того чи іншого укладу життя. Ці оцінки і норми являються визначальними життєвими принципами особи, які чинять вирішальну дію на її формування, на напрямок її діяльності. Отже, знання, що служать формуванню світогляду і зафіксовані в оцінках і нормах сукупного життя, складають основу світоглядного знання.

Виділившись у самостійний вид діяльності, пізнавальна діяльність має свої особливості, притаманні тільки їй. Вони полягають у тім, що, здійснюючи даний вид діяльності, людина нібито «переводить» із зовнішнього у внутрішнє різні елементи наукових знань. Таким чином, знання із знакового, предметного, речового та інших матеріалів перетворюється в ідеальне, котре переживається людиною, ніби якась реальність. Ці ж знання у процесі діяльності набувають опредметненої, або уречевленої форми і у вигляді продуктів праці задовольняють різноманітні людські потреби.

У вік науково-технічної революції виявляється ще одна особливість пізнавальної діяльності. Справа в тім, що науково-технічна революція вимагає від людини безперервного навчання. У матеріалах XXIV з'їзду КПРС підкреслюється: «У наш час відбувається такий швидкий розвиток в усіх галузях, що здобута в молодості освіта — це лише база, яка потребує постійного поповнення знань» [2, с. 98].

Формальний показник рівня обсягу знань дає можливість визначити їх вплив на той чи інший вид людської діяльності, а також на саму людину — головного учасника суспільного виробництва. Тому для з'ясування ролі творчої діяльності як фактора формування наукового світогляду студентства нам необхідно розрізнити гносеологічний і соціологічний аспект знань. Коли йдеться про гносеологічний аспект знань, то ми говоримо про знання і його функції. Соціологічний же підхід до знання відображає вимірне знання.

Ставлення особи до знань опосередковане рядом факторів об'єктивного характеру і в зв'язку з цим містить моменти об'єктивного. Знання, яке з гносеологічної точки зору ідеально «оживає», соціалізується у ставленні особи до того чи іншого предмета, явища. Воно набуває «життя» в корисній цінності об'єкта і усвідомлюється особою на раціональному рівні. Це усвідомлення, з одного боку, виступає як система знань особи про об'єкт, з другого — як сукупність дій, актів поведінки, а також почуттів, емоцій людини. За допомогою знань регулюється і стимулюється активність особи. Засвоюючи знання, особа адаптується до оточуючого середовища, сприймає її культуру, цінності. За допомогою знань особа формується і як спеціаліст, і як представник певної групи людей.

Таким чином, знання володіють стосовно особи і її творчої діяльності регулюючою, стимулюючою, адаптуючою і формуючою функціями.

Оскільки знання — суспільне явище, то їх вплив поширюється на всі види активності, суб'єктом яких може бути людина. Для нас, частково, викликає інтерес вплив знань на творчу діяльність студента в студентському науковому товаристві (СНТ) і те, як ця діяльність впливає на формування наукового світогляду.

У Харківському університеті ім. О. М. Горького СНТ, що складається з 2 тис. 506 студентів, має 77 наукових гуртків, функціонуючих при 77 кафедрах. Щорічно проводяться наукові конференції, на яких розглядаються кращі студентські праці. Так, на XXV ювілейну студентську конференцію подано 1064 праці, 458 з них представлені на міські, обласні, республіканські огляди кращих студентських праць, 248 праць відзначені преміями і грамотами.

Як показують дослідження, проведені лабораторією конкретно-соціологічних досліджень ХДУ, а також іншими дослідниками [4; 5; 7; 9; 10], більшість студентів розпочинають навчання у вузі, як правило, з уже визначеними професійними і науковими інтересами, в певній мірі уявляють характер і значення майбутнього фаху, широту перспектив, які відкриває розвиток науки. За час навчання переконаність студентів у можливості і необхідності зробити свій внесок в науку все більше зростає і міцніє. Розширенню і поглибленню знань студентів у більшій мірі сприяє науково-дослідницька робота в СНТ, яка приваблює їх не тільки специфічним характером, але й досить чіткою перспективою просування «сходінками» учених ступенів і знань. Ми не говоримо про інтерес до тієї чи іншої галузі науки, оскільки він пов'язаний з професійною, а не з соціальною орієнтацією, що тут розглядається. Сучасний етап науково-технічної революції виступає як об'єктивну потребу формування наукового кругозору. Тому вуз ставить перед собою завдання не тільки підготувати спеціалістів, але й максимально виявити і розвинути здібності майбутнього вченого. Ці два завдання не тільки не заперечують, але і взаємно доповнюють одне одного, оскільки інтерес до науки, сформований у вузі початкові навички науково-дослідницької діяльності врешті-решт підвищують ефективність підготовки спеціалістів, незалежно від того, чи буде він по закінченню вузу професійно зайнятий науково-дослідницькою роботою, чи ні. Таким чином, вища школа не тільки фіксує наявність певного інтересу до наукової діяльності, але й активно його стимулює. Науково-дослідницька робота в процесі виховання сприяє формуванню наукового світогляду студентства.

Аналіз анкетних даних опиту студентів показав, що велика частина студентів — 833, або 68% від загальної кількості анкетованих — поступили до університету, керуючись прагненням займатися науково-дослідницькою роботою. На це вказали 83,4% студентів фізико-математичних факультетів; 67,3% — гуманітарних і 26,9% студентів природничих факультетів. Як свідчать

наведені дані, перший інтерес до наукових занять (тільки занять, але не досліджень) у молоді безумовно зароджується у школах, де закладаються основи наукового світогляду.

Анкетний опит показав, що бажання виконувати науково-дослідницьку роботу виявило 45% студентів фізико-математичних факультетів, 51% — природничих і 25% студентів гуманітарних факультетів.

У порівнянні з попереднім дослідженням (1966 р.) кількість студентів, бажаних виконувати конкретну наукову роботу, зросла на фізико-математичних факультетах на 15%, природничих — 11% і на гуманітарних факультетах — на 12% [4, с. 32].

Підвищенню інтересу студентства до наукової роботи у більшій мірі сприяло залучення студентів молодших курсів до СНТ. За своїм характером науково-дослідницьку роботу студентів молодших курсів можна розмежовувати по таких напрямках: перший — це група загальноуніверситетських кафедр суспільних наук, другий — кафедри, на яких студенти залучаються до експериментально-дослідницької роботи, виконуваної викладачами. Беручи участь у роботі наукового гуртка на кафедрах суспільних наук, студенти набувають досвіду в збиранні первинних матеріалів і анотуванні літератури на вибрану тему, навиків самостійної роботи. Їх науково-дослідницька робота на кафедрах суспільних наук сприяє перетворенню знання законів і висновків марксизму-ленізму у власні переконання. Значення науково-дослідницької роботи студентів полягає у тім, що вона дає можливість вчасно виявити і запобігти стихійній тенденції сприймати окремі положення марксистсько-ленінського вчення на віру, без переконання у його вірності, без наукової аргументації. Важлива роль у процесі формування наукового світогляду студентства належить науковому керівникові.

Враховуючи науковий потенціал університету, який проявляється у появі нових структурних одиниць (кафедр, проблемних і спеціальних лабораторій), можна зробити висновок про зростаючі можливості науково-дослідницької роботи студентів. Їх роботою тепер керують: 55 професорів, 140 доцентів, 127 викладачів, 30 аспірантів, 28 інженерів, 17 асистентів.

Заняття науковою діяльністю стимулюють роботу по нагромадженню знань. Студенти, потрапляючи у сферу дослідницької праці, відчувають велику потребу у придбанні фундаментальних знань. Вони розуміють практичне значення теоретичних знань, набутих під час навчання, а тому часто відчувають незадоволення від того, що їх не досить, не випадково 38% студентів з загальної кількості опитаних відповіли, що їм не вистачає теоретичних знань для ведення наукової роботи. У студентів виникає потреба самостійно поповнити прогалини в знаннях. Це підтверджується аналізом відповідей на питання: «Читанню якої літератури Ви віддаєте перевагу у вільний час?». 56% опитаних віддають перевагу спеціальній і науковій літературі. Заняття

науковою роботою змушує студентів шукати нові джерела наукової інформації, що нерідко пов'язане з вивченням суміжних предметів. Неважко помітити, що така постановка питання сприяє формуванню особи. Студент уже не може задовольнитися малим. А добуваючи відомості з суміжних наук, він розширює свій науковий кругозір, формується як всебічно розвинута особа. Це особливо характерне для студентів, які ведуть значну наукову роботу, навчаючись за індивідуальним планом. Науково-дослідна робота виступає стимулятором важливої функції, виконуваної студентом у вузі — функції нагромадження знань.

Студенти, які беруть участь у науково-дослідній роботі, як правило, успішно засвоюють навчальну програму. Середній бал успішності студентів-науківців дорівнює 4,33, а інших студентів — 3,93. Учасникам СНТ у більшій мірі притаманне прагнення добре навчатися. 90% студентів, зайнятих в СНТ, заявили про своє прагнення учитися на «добре» і «відмінно», тоді як серед тих, хто не бере участі в ньому, вказало на це тільки 34%.

Студенти в процесі наукової роботи не тільки нагромаджують додаткові знання, а й перевіряють їх, розглядаючи крізь призму діалектико-матеріалістичного методу, що сприяє формуванню і утвердженню наукового світогляду. Залучення студентів до науково-дослідної роботи не тільки підвищує їх ділову кваліфікацію, але й виховує у них відношення до праці як до творчого процесу. Студент одержує задоволення від самого процесу праці в усіх її проявах: аналізу, синтезу, експерименту, пошуку. Він відчуває задоволення від гармонічного поєднання розумової і фізичної праці, оскільки нерідко наукова робота пов'язана з експериментуванням, виготовленням і монтажем макетів, наочних установок. Тепер в університеті використовуються в навчальному процесі 64 лабораторні установки і макети, виготовлені студентами.

Студент, який хоча б один раз у житті провів якусь науково-дослідну роботу, маючи уявлення про радість творчості, потрапивши на роботу, навіть не пов'язану з дослідним процесом, обов'язково інакше буде ставитися і до праці. Він завжди знайде у своїй роботі елементи творчості, які буде розвивати. Молодий спеціаліст буде вбачати зміст свого життя в умінні свідомого відстоювання вірності своїх переконань, вестиме наступальну боротьбу проти всіляких проявів реакційного світогляду, оволодівши науковим світоглядом, він має змогу вірно визначити зміст і мету свого життя. Науковий світогляд допоможе виробити всебічний, конкретно-історичний підхід до оцінки усіх явищ життя, дасть змогу проникнути у сутність цих явищ і розкрити їх внутрішні протиріччя, виявити тенденцію розвитку і вірно вибрати способи розв'язання виникаючих проблем і завдань.

Роль науково-дослідної роботи полягає не тільки в тім, що вона відкриває перед студентом великі можливості розвитку інтелектуальних здібностей, але і в тім, що, виконуючи те чи інше

дослідження, студент освоює колективні принципи організації праці.

Сучасна науково-дослідна робота будується таким чином, що один виконавець поза колективом практично нічого не може зробити для подальшого розвитку науки і техніки; без злагодженої роботи колективу інколи неможливо розв'язати навіть елементарне науково-дослідницьке завдання. А оскільки наукова робота — це перш за все робота колективна, то будь-який індивід, потрапляючи до цього колективу, підлягає усім законам колективної діяльності, і його індивідуальні, іноді, можливо, негативні якості згладжуються законами колективної творчості. Науково-дослідна робота сприяє формуванню трудівників майбутнього комуністичного суспільства, які ставлять інтереси колективу понад свої власні. У цім також величезне виховне значення науково-дослідної роботи, до якої залучаються студенти.

Таким чином, науково-дослідна робота студентів сприяє як засвоєнню теоретичних знань, так і виробленню на їх основі наукового світогляду. Науковий світогляд студентів, сформований у процесі науково-дослідної роботи, стає внутрішнім переконанням, а його формування і є насущним завданням вищої школи. «І найголовніше,— підкреслював В. І. Ленін,— щоб у результаті ваших читань, бесід і лекцій, які ви почуєте про державу, ви винесли вміння підходити до цього питання самостійно... Тільки тоді, якщо ви навчитесь самостійно розбиратися в цьому питанні,— тільки тоді ви можете вважати себе досить твердим в своїх переконаннях і досить успішно відстоювати їх перед ким завгодно і коли завгодно» [1, т. 39, с. 61].

Ця думка вірна як для студентів природничих, гуманітарних, так і технічних факультетів. Кожен студент мусить вийти з вузу мислителем, ідейно стійким борцем. Без цього його духовний світ ніколи не буде багатим. Людина, яка не вміє відстояти свої переконання, може при першому ж випробуванні поникнути і втратити якості спеціаліста.

Ось чому Комуністична партія розв'язує завдання виховання усіх трудящих у дусі наукового комунізму, зміцнення комуністичної переконаності, ідейної стійкості кожної радянської людини. Рішення XXIV з'їзду КПРС спрямовують партію і народ на зміцнення єдиних основ наукового світогляду усіх членів соціалістичного суспільства, на непримиренну боротьбу з усіма проявами буржуазної ідеології.

Науково-дослідна робота студентів, набувши широкого розмаху в ХДУ, в значній мірі сприяє виробленню високих якостей сучасного спеціаліста, розвиває інтерес і любов до фаху. Ця форма трудової діяльності виробляє у студента навик творчого, науково-дослідного підходу до розв'язання виробничих завдань, самостійності суджень, критичного підходу до наукової інформації, уміння користуватися каталогом і довідковою літературою.

Таким чином, науково-дослідна робота студентів є одним з основних факторів формування наукового світогляду, являє собою складний і багатогранний процес. Для успішного впливу цього фактора на процес формування висококваліфікованого спеціаліста в умовах вищої школи вимагається подальше вдосконалення різноманітних форм науково-дослідної діяльності студента.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. тв., т. 41, с. 284—303; Про державу. Повне збір. тв., т. 39, с. 60—78.
2. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1972. 360 с.
3. Брежнев Л. І. Вчитися, працювати і боротися по Леніну.— Ленінським курсом. К., Політвидав України, 1972, т. 3, с. 403—412.
4. Богомолов Ю. В. К вопросу об условиях развития и проявления научных интересов студентов.— В кн.: «Формирование коммунистического мировоззрения студенческой молодежи». Науч. теоретическая межвуз. конф. Тезисы докладов. Х., Изд-во Харьк. ун-та, 1967, с. 31—34.
5. Кугель С. А., Никандров О. М. Молодые инженеры. М., «Мысль», 1971. 207 с.
6. Мамардашвили М. К. Формы содержания мышления. (К критике гегелевского учения о формах познания). М., «Высшая школа», 1968. 191 с.
7. Правоторов В. А. Об условиях формирования профессиональных и научных интересов.— В сб.: «Молодежь и социализм». Всесоюз. науч. теоретическая конф. Тезисы докладов. Секция № 8. М., «Мол. гвардия», 1967, с. 18—21.
8. Спиркин А. Г. Теория познания. М., «Мысль», 1970. 116 с.
9. Социологические исследования учебно-воспитательной работы в высшей школе. Учен. зап. Горьк. ун-та, вып. 91, серия социологическая, Горький, 1969. 203 с.
10. Торсуев Ю. Научно-технический прогресс и молодежь.— «Правда», 1968, 24 авг.

М. Г. БЕСЕДІН

ЗУСТРІЧНИЙ ПЛАН — ЕФЕКТИВНА ФОРМА ЗАЛУЧЕННЯ ТРУДЯЩИХ ДО УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЦТВОМ

Соціалістичне змагання — складне суспільне явище, народжене новими суспільними відносинами соціалізму, найпоширеніша форма прояву соціальної енергії, ініціативи і колективної активності трудящих, спрямованої на комплексне розв'язання завдань побудови комунізму, створення його матеріально-технічної бази, вдосконалення соціалістичних суспільних відносин, виховання нової людини.

На відміну від інших численних форм самодіяльності трудящих, соціалістичне змагання охоплює усі сфери життєдіяльності людей, дії на всіх етапах розвитку комуністичної формації, найактивніше сприяє прискоренню розв'язання завдань комуністичного будівництва.

У зв'язку з цим соціалістичне змагання виконує ряд функцій. Не применшуючи значення економічних функцій, слід відзначити зростаюче значення функцій соціально-політичних і виховних, оскільки подальше підвищення продуктивності праці і розв'язання інших, не менш важливих завдань комуністичного будівництва, в значній мірі залежить від кожного трудящегося, його свідомості, переконаності, бажання і здатності брати найактивнішу участь у будівництві нового суспільства, нових суспільних відносин.

Тому вивчення і вдосконалення соціалістичного змагання як багатопланового явища нашого соціалістичного суспільства можливе тільки при комплексному підході: економічному, філософському, соціологічному, соціально-психологічному та інших.

Багатосторонній підхід до вивчення соціалістичного змагання пояснюється не тільки складністю цього суспільного явища, але й зростаючим обсягом, зміною умов, підвищенням ролі суб'єктивного фактора у будівництві комунізму, а також виникненням нових форм змагання. Тепер змагання розгортається в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, в умовах нової економічної реформи. Цей період характерний підвищенням наукового рівня планування, управління і організації виробництва, посиленням економічних стимулів і розширенням самостійності підприємств. Нова система планування і економічного стимулювання зробила більш дієвим соціалістичне змагання, оскільки воно дає можливість посилити ефективність механізму морального і матеріального заохочення передовиків змагання, підвищити ефективність самого виробництва.

Господарська реформа, науково-технічний прогрес створюють можливості для підвищення ефективності виробництва, вони стимулюють порив колективу до більш напружених виробничих планів, а отже, і підвищених соціалістичних обов'язків. Певне економічне зрушення у цім напрямку, поряд з розвитком традиційних форм змагання, змагання за комуністичне ставлення до праці, проявилось у виникненні і розвитку нової, додаткової форми: зустрічний план. Ця нова форма соціалістичного змагання нібито доповнює змагання за комуністичне ставлення до праці і полягає в тому, що колектив підприємства, вивчивши і врахувавши свої можливості, бере (у порівнянні з контрольним завданням по п'ятирічному плану) зустрічний план — підвищити продуктивність праці і виготовити додатково продукції в основному за рахунок зекономленої сировини, матеріалів, енергетичних ресурсів тощо. Таким чином, підприємство на тій же виробничій потужності, з тією ж кількістю працюючих випускає продукції значно більше, ніж було спочатку визначено планом.

Як показує набутий щодо цього досвід, подібна практика приносить досить позитивні результати. Першими з ініціативою виступили текстильники Іванівської області, які розробили

і успішно здійснили зустрічні плани-зобов'язання. Їх починання підхопив колектив Ярославського заводу паливної апаратури. Зустрічними планами цих колективів передбачалося збільшити обсяг виробництва і підвищити продуктивність праці за п'ятирічку, значно перекривши показники, намічені народно-господарським планом.

Подібний план вперше на Україні розробили на Харківському заводі контрольно-вимірювальних приладів (КВП). Тут уже п'ятий рік колектив успішно виконує свої зобов'язання. Зустрічним планом на 1974 р. було передбачено збільшити порівняно з досягнутим в попередньому році: обсяг реалізації продукції — на 11,1% (виконано на 14,3%); обсяг валової продукції — на 9,3% (виконано на 10,5%); продуктивність праці — на 8% (виконано на 10%). Успіхи цього підприємства показові, вони перевищують контрольні цифри народно-господарського плану і складають зростання обсягу валової продукції з 8,1 до 9,3%, продуктивності праці — з 8,2 до 10%.

Таке стрімке зростання виробництва на цих (та інших, що їм наслідували) підприємствах можна пояснити тільки завдяки детальному вивченню, аналізу і дослідженню внутріколективних відносин, психологічного клімату, різкого зростання організаторської ролі і активності партійної, профспілкової, комсомольської організацій, усіх інших громадських і самодіяльних об'єднань трудящих.

Коротко про це можна сказати так: розроблення і прийняття зустрічного плану у колективі можливе тільки тоді, коли корінним чином змінюється ставлення самого колективу і окремих осіб до складання й виконання цього плану. Перш за все, в колективі необхідне посилення наукових основ розроблення зобов'язань: резерви і можливості підприємства піддаються глибшому і ретельнішому аналізу і соціально-економічному обґрунтуванню. Розроблюються і суворо розмежовуються дії тих чи інших служб та їх керівників, підвищується відповідальність господарських керівників за забезпечення організаційно-технічних умов виконання соціалістичних зобов'язань, взятих не тільки підприємством у цілому, але й цехом, окремими працівниками. Значні зміни в такому плані відбулися й на Харківському заводі КВП¹. У виявленні резервів і розроблюванні зустрічного плану брали участь усі: робітники, інженерно-технічні працівники (ІТП), службовці. Партійна, профспілкова та інші громадські організації, адміністрація зверталися до кожного робітника із закликом відшукати додаткові резерви. Виявленню і технічно-економічному обґрунтуванню цих резервів допомагали передовики виробництва, інженери, техніки, економісти. У результаті проробленої копіткої роботи спочатку було зібрано понад 200 пропозицій, а за чотири роки — понад 800.

¹ У статті використані матеріали проведених автором соціологічних досліджень на даному підприємстві.

Аналіз і вивчення цих пропозицій стали поштовхом до численних змін на заводі: переглянута щодо вдосконалення структура управління виробництвом, раціонально змінено розміщення станкового устаткування, осучаснено організацію праці, поліпшено оперативне планування, оновлено асортимент промислових виробів тощо.

Прийняття колективом заводу зустрічного плану сприяло розвитку і «старих», традиційних форм змагання: за індивідуальними зобов'язаннями змагалося 98% працюючих, рухом за комуністичне ставлення до праці охоплено 97%, високе звання «ударник комуністичної праці» присвоєно 766 членам колективу, 96,7% працюючих відрядників успішно виконували свої річні плани-зобов'язання, ширився рух за перегляд норм виробітку, що дало умовно-річне зниження трудоемкості на 22 тис. нормо-годин, а нарахована премія 165 робітникам складала 3 тис. 368 крб.

Ці досягнення колективу заводу КВП стали можливими за умови глибокого наукового підходу до питання згуртування колективу і розвитку внутрішньокolleктивних відносин, підвищення творчої активності трудящих і, в першу чергу, їх участі у складанні й виконанні планів, розвитку соціалістичного змагання. Цьому сприяло розгортання мережі економічного та інших форм навчання, вдосконалення форм технічної творчості трудящих, постійна турбота про поліпшення їх соціально-побутових умов і культурного відпочинку, наполеглива виховна робота.

Багатогранна діяльність усього колективу підприємства — партійної, всіх інших громадських організацій, адміністрації по віднайденню резервів, розробленню і виконанню зустрічних планів відчутно вплинула на скорочення плинності кадрів, на зменшення порушень трудової дисципліни тощо. Стає помітним прагнення значної частини трудівників до підвищення свого загальноосвітнього і технічного рівня, активізується діяльність таких організацій, як НОП, ради новаторів, зростає громадська активність в усіх сферах підприємств. Все це свідчить про те, що виховна функція соціалістичного змагання набагато посилюється з появою такої нової форми змагання, як зустрічні плани підприємств.

На цьому ж підприємстві (завод КВП) знаходить своє підтвердження добродійний вплив соцзмагання на підвищення свідомості, активності і почуття відповідальності багатьох трударів. У процесі виконання зустрічного плану на завод не раз зверталися замовники — колективи передових будов країни — з проханням набагато скоротити терміни виготовлення необхідних контрольно-вимірювальних приладів. Директор заводу К. П. Савченко, представники партійної, профспілкової організацій разом з представниками основних технічних служб заводу у такому випадку йшли в цех, на дільницю і безпосередньо на

місці з робітниками та ІТП розв'язували ці питання. На заводі не було випадків, щоб така форма безпосереднього спілкування з робітниками й ІТП на робочих місцях, безпосередній контакт, спільне обговорення загальноколективних потреб і надання допомоги іншим колективам не давали помітних результатів. Жодне прохання передових будов країни не було відхилено.

Досвід роботи по зустрічному плану колективу заводу передавався іншим підприємствам. На заводі було проведено конференцію і організоване детальне ознайомлення з методикою і практикою розроблення і впровадження подібних планів. Представники адміністрації і передовики виробництва опублікували у пресі десятки статей і повідомлень про нові методи роботи.

Нове починання поширювалося як по країні, так і на Харківщині. В 1974 р. 150 підприємств і організацій працювали за зустрічним планом. Серед них взяли підвищені зобов'язання «Південкабель» (на 200 тис. крб.), ХЕМЗ (500 тис. крб.), «Електробритва» (207 тис. крб.), «Теплоавтомат» (115 тис. крб.) та інші.

Зустрічні плани та інші форми соцзмагання дають помітний внесок: тільки за 1974 р. на Харківщині реалізовано продукції понад план на 104 млн. крб.

Кількість підприємств, що розробляють і беруть зустрічні плани, щороку зростає. Так, на Харківщині розробили і увійшли з пропозиціями до своїх міністерств 176 підприємств і організацій.

Зустрічний план — новий план і нове соціалістичне зобов'язання, яке перетворюється в господарсько-народний план (обов'язково затверджується міністерством), але у план напружений, враховуючий усі резерви підприємства, націлюючий на їх пошук усіх робітників, ІТП, службовців підприємств. Він розробляється безпосередньо на робочих місцях, складається з індивідуальних, бригадних, цехових планів. На заводі КВП зустрічний план було розроблено за пропозиціями передових робітників, ударників комуністичної праці М. П. Зінченка, І. М. Колядинського, Г. Ф. Супранова і прийнято на загальних зборах робітників, ІТП, службовців.

Нова форма соціалістичного змагання — зустрічні плани — є ще одним підтвердженням зростаючої ролі трудящих у плануванні соціалістичного виробництва, в управлінні ним на правах справжнього господаря. «Кожен свідомий робітник,— говорив Л. І. Брежнев,— який не тільки добре працює сам, а й дбає про загальний успіх своєї бригади, цеху або підприємства, який сміливо викриває помічені ним хиби і вносить пропозиції про їх виправлення,— такий робітник може з повним правом сказати про себе, що він ділом бере участь в управлінні своїм підприємством. Почуття справжнього господаря виробництва, виховане партією в радянському робітничому класі, яскраво виявляється в розвитку соціалістичного змагання» [1, с. 498—499].

ЛІТЕРАТУРА

1. Брежнев Л. І. Виступ на Харківському тракторному заводі.— Ленінським курсом. К., Політвидав України, 1971, т. 2, с. 491—506.

В. М. ЧЕСАЛІН

ДО ПИТАННЯ ПРО СТРУКТУРУ ПОЛІТИКИ

Як відзначено у рішеннях XXIV з'їзду КПРС, на сучасному етапі комуністичного будівництва зростає роль політики в усіх сферах життя суспільства. У зв'язку з цим однією з найактуальніших проблем стає дослідження політики як регулятора суспільних відносин за соціалізму.

Методологією дослідження регулятивної функції політики виступають матеріалістичне розуміння історії і матеріалістична діалектика в цілому. Одним з основних діалектико-матеріалістичних принципів дослідження політики є вимога всебічного, цілісного підходу до аналізу явищ. У цьому відношенні неперехідне методологічне значення має думка В. І. Леніна про те, що політику «треба вивчити і зрозуміти в її цілому» [2, т. 32, с. 80].

Політика — не проста механічна сума політичних явищ, а специфічна регулятивна система. Політика як цілісне явище являє собою ідеологічну форму суспільства. Ідеологічна природа політики розуміється нами як її вторинність, похідність від матеріальних суспільних відносин. У зв'язку з цим виникає необхідність ще раз повернутися до дискусії про сутність суспільного буття. Як відомо, представники так званого розширюваного тлумачення суспільного буття відносили до останнього і такий бік політики, як політичні відносини [6, с. 21]. Така позиція змішує суспільне буття і практику (до якої справді включаються політичні відносини.) До суспільного буття відносяться такі явища, що не тільки існують поза свідомістю, але й виникають незалежно від нього. Політичні ж відносини, перш ніж скластися, проходять попередньо через свідомість. Разом з тим політику не можна віднести й тільки до суспільної свідомості, оскільки, крім ідеального боку (свідомості), вона має і практичний (існування поза свідомістю організації, установи і відносини). Політика являє собою діалектичну єдність ідеального і практичного боків. Її похідність від матеріальних економічних явищ і нетотожність свідомості, а також залежність від останньої виражається в категорії «ідеологічна форма». Ідеологічна природа політики розуміється нами і як така, яка є основним засобом вираження і реалізації класових інтересів.

Політика як ідеологічна форма суспільства детермінована, врешті-решт, матеріальним боком життя суспільства, перш за

все,— економічним. «Політика,— підкреслював В. І. Ленін,— є концентрований вираз економіки...» [2, т. 42, с. 269].

Необхідним моментом цілісного дослідження політики і її регулятивної функції є аналіз її структури.

Дослідження структури політики має кілька аспектів. Політику можна, наприклад, розглядати як специфічну форму суспільно-історичної діяльності. У цьому випадку в залежності від галузі діяльності виділяють політику внутрішню і зовнішню, економічну, адміністративну, або власне політичне управління, політику в галузі культури тощо.

У залежності від суб'єкта політичної діяльності її розглядають як політику певного класу, держави, партії, соціальної групи, історичної особи тощо. Основним суб'єктом політики завжди виступає клас. Вона — класове явище.

Основним аспектом є аналіз структури політики як ідеологічної форми. Як така форма, політика являє собою діалектичну єдність трьох основних елементів: політичної свідомості, політичних організацій і установ, політичних відносин. Кожен з цих елементів у свою чергу має складну структуру.

В аналізі структури політики необхідно мати на увазі як специфічність і складність кожного з її елементів, так і їх діалектичні зв'язки. Передуючою стосовно інших елементів політики виступає політична свідомість, яка є ідеальним боком політики, специфічною формою суспільної свідомості. Її дослідження припускає єдність соціологічного і гносеологічного методів [4, с. 28—34; 7, с. 35].

Гносеологічний аспект дає змогу розкрити переважно «рух від дійсності до свідомості, походження ідей і поглядів, а соціологічний аспект — перехід від свідомості до дійсності, реалізацію ідей і поглядів у житті суспільства» [7, с. 35].

Дискусійним (і вкрай важливим для дослідження регулюючої функції політики) є питання про безпосередній об'єкт політичної свідомості. Характеристика Ф. Енгельсом політики як ідеології першого порядку підкреслює її найбільшу близькість до економіки тільки порівняно з іншими формами суспільної свідомості, але не те, що політична свідомість має предмет свого безпосереднього відображення економіку. У цьому плані необхідне глибоке розроблення питання про характер взаємозв'язку економіки і економічної свідомості, про яку як про самостійну форму суспільної свідомості говорять окремі філософи [5, с. 157—159; 7, с. 136—143].

Між економікою і власне політичною свідомістю пролягає сфера соціально-класових відносин. Безпосереднім предметом політичної свідомості виступають ті соціально-класові відносини, які характеризуються відношенням соціальних спільностей до державної влади, тобто політичні відносини. Оскільки відносини щодо державної влади визначаються відносинами щодо засобів виробництва, то і політичні інтереси класів визначаються їх еко-

номічними інтересами. Саме економіка зрештою визначає зміст політичної свідомості. «Найглибші корені і внутрішньої, і зовнішньої політики нашої держави,— писав В. І. Ленін,— визначаються економічними інтересами, економічним становищем... класів нашої держави» [2, т. 36, с. 309].

Опосередкований характер зв'язку політичної свідомості з економікою — одна з причин його відносною самостійності і здатності бути регулятором суспільних відносин. Важливим моментом дослідження структури політики є виділення рівнів політичної свідомості. Як правило, виділяють дві її сфери: політичну психологію (почуття, настрої тощо) і політичну ідеологію (ідеї, теорії та інше).

У соціалістичному суспільстві соціалістичний характер предмета відображення визначає соціалістичний зміст політичної свідомості, носіями якої виступає перш за все робітничий клас і його авангард — Комуністична партія, а також колгоспне селянство, інтелігенція, соціальні колективи, групи людей, особи тощо. Для усіх класів, прошарків, соціальних груп у розвинутому соціалістичному суспільстві характерна єдність політичних поглядів з корінних питань їх життя. Це характерно також для політичної свідомості таких історичних спільностей людей, як соціалістичні нації.

Політична свідомість — важливий фактор виникнення і функціонування політичних відносин, організацій і установ.

Специфіка політичних відносин полягає у тім, що вони є відносинами «усіх класів і верств до держави і уряду» [2, т. 6, с. 74]. Найголовніше з них — це державний устрій. Політичні відносини також багатоструктурні. За суб'єктом розрізняються внутрішньокласові і міжкласові відносини, відносини між основними і неосновними класами, між класами і прошарками, міжнаціональні відносини (класові за своїм змістом) тощо. У соціалістичному суспільстві політичні відносини — це відносини з приводу державної влади між робітничим класом, колгоспним селянством і інтелігенцією, між соціалістичними націями і народностями. Їх особливістю є соціально-політична єдність.

Політичні відносини перебувають у діалектичному зв'язку з політичними організаціями і установами (державою, політичними, громадськими організаціями і установами).

Політичні організації і установи різноманітні. У розвинутому соціалістичному суспільстві — це Комуністична партія, соціалістична загальнонародна держава, комсомол. Категорія «установа» вживається і для характеристики норм. У такому розумінні, наприклад, вживали дану категорію класики марксизму-ленізму [1, с. 369—370; 2, т. 4, с. 218, т. 43, с. 264]. У такому значенні ми знаходимо вживання даного поняття і у Г. В. Плеханова [3, с. 200].

Поряд з нормами права і моралі існують політичні норми. Наприклад, у соціалістичному суспільстві це статутні вимоги

політичних організацій, політичні вказівки, лозунги тощо, які мають нормативний характер.

Усі елементи політики активно взаємодіють у процесі регулювання суспільних відносин. Передуючу роль при цьому відіграє політична ідеологія. Регулятором суспільних відносин виступають також політичні відносини, організації і установи.

Загальну спрямованість, спільні цілі і завдання політичного регулювання за соціалізму визначає Комуністична партія.

У своїй діяльності партія спирається на державу, комсомол, кооперативні, творчі товариства тощо. Комуністична партія посідає ведуче місце у системі установ і організацій, регулюючих відносини. Це надає політичному регулюванню глибоко усвідомлений, організований характер. У процесі розвитку соціалізму все більшу роль у регулюванні суспільних процесів відіграють широкі верстви трудящих, суспільні організації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 7—521.
2. Ленін В. І. Війна і революція.— Повне збір. тв., т. 32, с. 76—100; Ще раз про профспілки.— Повне збір. тв., т. 42, с. 255—294; Доповідь про зовнішню політику на об'єднаному засіданні ВЦВК і Московської Ради.— Повне збір. тв., т. 36, с. 309—326; Що робити? — Повне збір. тв., т. 6, с. 1—180; Проект програми нашої партії.— Повне збір. тв., т. 4, с. 203—229; Наказ від РПО (Ради Праці і Оборони) місцевим радянським установам.— Повне збір. тв., т. 43, с. 245—269.
3. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. М., Госполитиздат, 1956, т. II. 824 с.
4. Гак Г. М. Учение об общественном сознании в свете теории познания. М., Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1960. 200 с.
5. Иткин И. Б. Экономическое сознание как фактор общественно-производственной активности трудящихся.— В сб.: Материалы межвузовской научной конференции по проблеме возрастания активности общественного сознания в период строительства коммунизма. Курск, 1968. 700 с.
6. Тугаринов В. П. О категориях «общественное бытие» и «общественное сознание».— Вопросы философии, 1958, № 1.
7. Уледов А. К. Структура общественного сознания. М., «Мысль», 1968. 324 с.

О. Д. НЕСТЕРЕНКО

ПРО СТРУКТУРУ ПЕРЕКОНАНЬ ОСОБИ

Формування глибоких ідейних переконань радянських людей було і залишається одним з важливих напрямків у діяльності КПРС, усіх працівників ідеологічного фронту.

Науковий підхід до ідеологічної, в тім числі і науково-пропагандистської діяльності припускає ретельний аналіз категорії «переконання», характеристику складових її компонентів, вияв-

лення механізму перетворення знань (ідей) в переконання, знання процесу вироблення у свідомості людей таких соціальних настанов, такого ставлення до реальної дійсності і комуністичних ідей, які стають безпосередньою причиною їх практичних дій.

У науковій літературі, за винятком кількох журнальних статей, майже немає спеціальних досліджень, у яких розкривалися б ці, маючи важливе теоретичне і практичне значення, питання. Частіше зустрічається загальний підхід до розгляду переконань, коли йдеться переважно про необхідність формування переконань, про форми роботи в цьому напрямі.

Немає цілковитої єдності і у визначенні категорії «переконання». Одні автори характеризують його як укорінені знання [11, с. 13], другі — як суб'єктивну впевненість особи у вірності своєї думки [5, с. 41]. На наш погляд, правильно чинять ті з них, хто в своїх працях вказує ще й на дієво-суб'єктивний, вольовий бік переконань [6, с. 320; 10, с. 51].

Переконання — складне і емке духовне утворення, важливий елемент індивідуальної свідомості. Воно являє собою систему знань і уявлень про світ в цілому або про окремі його сторони, а також виниклі на цій основі стійкі, усвідомлені ціннісні орієнтації, обумовлюючі цілеспрямовану, діяльно-вольову поведінку людини.

Зовнішній світ, впливаючи на людину, відбивається в її голові, відображається в ній у вигляді почуттів, думок, спонук, прояву волі [1, т. 21, с. 277]. При цьому важливу роль відіграють життєвий досвід, інтелектуальний розвиток і індивідуальні особливості особи. Оточуючий світ у її свідомості завжди постає у вигляді суб'єктивного образу. Якщо останній відображає об'єктивну дійсність вірно, то в такому випадку він виступає як знання.

Людина як свідомий суб'єкт дії перш ніж перейти до переконання діяти тим чи іншим чином на основі одержаних знань самовизначається до уявленої нею дійсності [9, с. 284]. Але знання як сукупність систем образів і понять про оточуючий світ ще не є переконанням. Такими вони можуть стати тоді, коли нерозривно пов'язані з певними почуттями людини. Тільки через переживання здійснюється та трансформація, завдяки якій знання, одержані на основі досвіду чи засвоєні з книг, набувають у свідомості людини нових властивостей, стають її переконаннями. «Ідея, — писав В. Г. Белінський, — вичитана чи почута, мабуть, зрозуміла як належно, але не проведена крізь власну натуру, не здобувша відбитку вашої особи, є мертвий капітал» [4, т. 3, с. 798—799].

У почуттях, як у формі відображення дійсності, виражені ставлення суб'єкта до предметів і процесів. Це відзначається їх відповідністю чи невідповідністю його потребам, які усвідомлюються суб'єктом як власні інтереси. У системі почуттів особи для

формування її переконань особливе значення мають чуття соціально-класові, інтелектуальні, моральні, естетичні.

Суттєвим елементом у структурі переконання є суб'єктивна готовність до свідомих і цілеспрямованих дій на основі одержаних знань. У переконаннях знання зливаються з волею людини, кінцева причина якої знаходиться в об'єктивному світі, в соціальних, класових інтересах. Саме завдяки вольовим зусиллям людини, переконання набувають таку соціальну спрямованість, в якій вони можуть реалізуватися. Об'єктом втілення переконань, критерієм їх істинності є практична діяльність особи. Реалізація переконань завжди вимагає від людини подолання труднощів, емоціонального і інтелектуального напруження сил. В експлуаторському суспільстві вона вимагає від трудящих участі в революційній боротьбі, злигоднів, жертв в ім'я торжества переконань.

Таким чином, переконання — це не приватні елементи людської свідомості, а такі знання, які складають зміст мотивів діяльності, впливають на напрямки думки і дії, обумовлюють вчинки, лінію поведінки, формують настанови до дії.

Переконання складаються як на рівні буденної свідомості, так і на ідеологічному рівні. Буденне переконання, відображаючи чисто життєвий, буденний досвід людей, являє собою «стихийне, неусвідомлюване, неоформлене, філософськи несвідоме переконання» [2, т. 18, с. 340].

Буденні переконання досить різноманітні. Класики марксизму-ленізму вказували на існування емпіричних переконань [1, т. 3, с. 518, 519], особливості генезису яких полягає в тім, що людина шляхом досвіду прийшла до переконання [1, т. 23, с. 452]. В. І. Ленін зазначав, що робітники і селяни Росії «із спостереження і обізнання з життям винесли переконання в тому, що експлуататори являють собою нещадного ворога і що потрібна нещадна влада, щоб їх придушити» [2, т. 42, с. 133]. Буденні переконання не зводяться тільки до емпіричних. Серед них розрізняються також стереотипні, інтуїтивні та інші переконання. У стереотипних впевненість людини у думці щодо того чи іншого питання базується не на власному життєвому досвіді, а на основі засвоєння стереотипів свого соціального мікросередовища, які впливають на індивідуальну свідомість через механізм конформізму, тобто мимовільного потягу особи погодити свою думку, оцінку того чи іншого явища із стандартизованими судженнями, стереотипами, в котрих виражаються настанови тієї чи іншої соціальної групи.

Однак «життєвий» досвід має не може сформувати глибокі ідейні переконання. В. І. Ленін неодноразово говорив про те, що стихійний робітничий рух може породити тільки свідомість гред-юніоністську, а не соціалістичну. Століттями трудящі міста і села були переконані, що багаті — їхні вороги, але не могли прийти до висновку про необхідність організованої політичної

боротьби проти всієї експлуататорської системи. Розуміння цього явилось результатом поєднання наукового соціалізму з стихійним робітничим рухом, сполучення революційної теорії з практичним досвідом самих народних мас. Коли в роки громадянської війни доля соціалістичної революції в значній мірі залежала від того, на чий бік стане середняк — на бік революції чи контрреволюції — В. І Ленін закликав доводити селянству, що для нього немає іншого виходу: або він мусить іти за робітниками, допомагати пролетаріату, або знову потрапити під владу поміщиків [2, т. 42, с. 296—299]. Відомо, що таке вміле використання ситуації, що склалася, врахування досвіду і буденних переконань самих селянських мас дали змогу більшовикам переконати їх у необхідності підтримати Радянську владу.

Переконання на ідеологічному рівні відрізняються від буденних глибиною відображення об'єктивної дійсності і являють собою вищий вид переконань. Формуються такі переконання не стихійно, а на базі засвоєння теорії наукового комунізму, через різноманітні канали ідеологічного впливу.

І тут не байдуже, які форми будуть використані. Основна вимога полягає в тім, щоб ідеологічний вплив на уми і почуття людей здійснювався переконливо, дохідливо і яскраво [3, с. 104]. Досвід показує, що навіть істинне знання може бути відкинуто, якщо воно подається без знання справи, формально, сухо і невиразно.

Чіткі партійні позиції, кваліфікація і рівень знань, моральний авторитет лекторів тощо — все це важливі фактори формування переконань людей у ході пропаганди, під час навчання і виховання. Тут особливо важливо пам'ятати ту істину, що «вихователь сам мусить бути вихованим», а отже, і глибоко переконаним в тім, у чім переконує аудиторію.

Під час ідеологічного впливу часто доводиться пересвідчувати і переконувати людей. Цей процес досить складний тому, що люди з великими труднощами відмовляються від звичних думок, почуттів, традиційної думки і вчинків. Недаремно ж Ф. Енгельс зазначив, що в усіх ідеологічних галузях традиція є великою консервативною силою. «Сила традиції,— писав Г. В. Плеханов,— є сила інерції» [8, т. 2, с. 262].

Загальне посилення на матеріалістичне положення про первинність суспільного буття і вторинність суспільної свідомості, на факт відставання свідомості від буття не дає відповіді на питання, чому в одних випадках старі ідеї, погляди, уявлення витісняються із свідомості швидше, а в інших — повільніше, у чім сила старих переконань, чому час освячує і закріплює їх, чому процес ламання переконань є надзвичайно важким і часто болючим.

Однією з причин інертності, живучості старих переконань є настанова, що являє собою загальний стан індивіда стосовно діяльності суб'єкта як цілого [12, с. 177]. Існуючі в свідомості

індивіда готові форми мислення викликають таку настанову мислення, яка або полегшує сприймання нових образів, ідей, думок, або навпаки — затруднює цей процес.

У зв'язку з тим, що переконання характеризується психічно-емоційною формою вираження, то причину труднощів витіснення старих переконань новими слід, очевидно, шукати в утворенні в корі головного мозку людини складної стереотипної системи нервових зв'язків. «Важкі чуття при зміні звичного способу життя, при припиненні звичних занять... і ламанні вірувань,— писав у одній із праць І. П. Павлов,— мають свою фізіологічну основу в значній мірі саме в зміні, в порушенні старого динамічного стереотипу і в труднощі установа нових. При великій напрузі і тривалості таких випадків може наступити навіть хвороблива меланхолія» [7, т. 3, кн. 2, с. 243].

Оскільки зміна звичних форм духовної діяльності вимагає, як правило, нервової напруги, затрати нервової енергії, то стає цілком зрозумілим потяг психіки людини до збереження звичних, або використання готових форм, які не вимагають додаткової затрати енергії.

Труднощі витіснення старих ідей новими, очевидно, пов'язані з фактом збереження інформації в пам'яті, важливою властивістю якої є закріплення інформації, одержаної через органи чуття від зовнішнього світу. «Пам'ять,— підкреслює С. Л. Рубінштейн,— включає ряд процесів: перш за все... зберігання (запам'ятовування) і наступне пізнання, або відтворення» [9, с. 115].

Аналогічні точки зору дотримуються у своїх працях відомі психологи А. О. Смирнов, І. С. Беритов, Л. Г. Воронін та інші. Саме в цій основній властивості пам'яті зберігати, тримати на якийсь час у формі вогнищ нервового збудження образи, уявлення, враження, що виникають під впливом зовнішнього світу, полягає одна з причин інерційності свідомості, а отже, і переконань. Вивчення і використання на практиці процесу перетворення ідей (знань) у переконання необхідне для успішного здійснення ідеологічного впливу на свідомість трудящих мас, вироблення у них твердих комуністичних переконань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 7—521; Маркс К. Капітал. Кн. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 23, с. 45—728; Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 21, с. 257—302.
2. Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. тв., т. 18, с. 7—354; VIII Всеросійський з'їзд Рад.— Повне збір. тв., т. 42, с. 85—192.
3. Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., Політвидав України, 1971. 360 с.
4. Белинский В. Г. Собр. соч. в 3-х т. М., Гослитиздат, 1948.
5. Калинич В. С. Методологический анализ природы убеждений.— Труды Горьковского политехнического института им. А. А. Жданова. 1972, т. 28, вып. 3, с. 40—47.
6. Лисовский В. Т. Воспитание убежденности.— В кн.: Наука убеждать. М., «Мол. гвардия», 1969, с. 318—346.
7. Павлов И. П. Полн. собр. соч. М.—Л., Изд-во АН СССР, 1951—1952.

8. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения в 5-ти т. М., Госполитиздат, 1956.
9. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. М., Изд-во АН СССР, 1957. 328 с.
10. Старченко А. И. Логическая структура категории «убеждение». — «Слово лектора», 1972, № 3, с. 51—55.
11. Табунов Н. П. Коммунистические убеждения и закономерности их формирования — «Коммунист Вооруженных Сил», 1973, № 15, с. 12—19.
12. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. М., «Наука», 1966. 310 с.

О. О. МАМАЛУЙ, канд. філос. наук

ЧИ МОЖЛИВЕ ТЕОРЕТИЧНЕ ДОВЕДЕННЯ ОБ'ЄКТИВНОЇ РЕАЛЬНОСТІ СВІТУ?

Принаймні після появи «радикального сумніву» Декарта, котрий, як твердять [6, с. 16], перший підняв питання, яке з тих пір завжди гризе філософів: «звідки ми знаємо, що існує щось поза нашою свідомістю?», — на голови матеріалістів, як з рогу достатку, звальюється цілий потік зневажливих звинувачень у наївному догматизмі, у грубій метафізиці вулиці, в проповіді дуалізму (подвоєння світу), у фетишизмі, абсолютизмі, ідолопоклонництві, містицизмі, релігії святої матерії тощо [див. 2, с. 14, 128]. Єдиною «підставою» цих звинувачень, що повторюються і переказуються на різні способи, служить визнання матерії, об'єктивної реальності світу.

Історія боротьби матеріалізму проти ідеалізму висунула немало глибоких і дотепних аргументів, які розвінчують ідеалістичний нігілізм стосовно матеріальності (об'єктивної реальності) світу і стверджують правоту філософського матеріалізму. При цьому матеріалістичні мислячі філософи, як правило, не применшуючи складності спростування ідеалізму і доказу правоти матеріалізму, часто відчували потребу вийти і справді виходили за рамки чисто теоретичної, тільки логічної аргументації. Прочитавши відгук глави енциклопедистів Дідро про суб'єктивний ідеалізм Берклі: «Екстравагантна система, яку, на мій погляд, могли б створити тільки сліпі! І цю систему, на сором людському розумові, на сором філософії, найважче спростувати, хоч вона з усіх найабсурдніша» [2, с. 26]. В. І. Ленін зазначає, що Дідро тут впритул підходить до погляду сучасного (тобто діалектичного) матеріалізму, згідно з яким «не досить самих доводів і силіогізмів для спростування ідеалізму, що не в теоретичних аргументах тут річ» [2, с. 26]. А після слів Фейербаха: «В тім-то й полягає корінна помилка ідеалізму, що він ставить і розв'язує питання про об'єктивність і суб'єктивність, про дійсність і недійсність світу тільки з теоретичної точки зору» В. І. Ленін робить висновок, який не можна зрозуміти поза безпосереднім зв'язком з даним фейербахівським твердженням, і навіть більш

того, котре поза таким зв'язком позбувається справді ленінського змісту: «Фейербах бере врахування всієї сукупності людської практики в основу теорії пізнання» [2, с. 132]. Ці слова В. І. Леніна треба розуміти, говорячи по-ученому, тільки *simpliciter*, тобто з «крупинкою солі», не буквально, не без обмовки. Кожний, хто хоч трохи знайомий з марксовою і ленінською оцінкою матеріалізму Фейербаха, не може не знати, що його основний недолік саме й полягає у тім, що він не бере на облік до основи теорії пізнання всієї сукупності людської практики. Але в даному специфічному контексті В. І. Ленін звертає увагу на те, що й з точки зору Фейербаха доведення матеріальності світу не є чисто логічне і в цьому розумінні теоретичне доведення, а доведення, неминучо випливаюче за межі «чистої теорії» у практику живого людського життя.

Однак слабкість усього домарксівського, у тім числі й фейербахівського, спростування ідеалізму і обґрунтування матеріалізму полягало, як це показано основоположниками марксизму-ленінізму, в обмеженні розуміння самої практики. Б. Е. Биховський у книзі «Джордж Берклі» наводить цікавий епізод, який увійшов до історії філософії під назвою «аргумент Джонсона». Філософствуючи на прогулянці, якийсь собі доктор Джонсон штурхонував камінь, що лежав на його шляху, і вигукнув: «Ось чим я спростую Берклі!» [див. 3, с. 136]. Це «спростування ногою, а не головою» (або головою хіба що у тім випадку, коли її розбивають об стовп) є надто утрируваний збірний образ домарксівських способів матеріалістичного спростування суб'єктивного ідеалізму. У нім подані як їх позитивні якості, так і принципова обмеженість. Усвідомивши непотрібність, та й неможливість чисто логічного доведення об'єктивної реальності, факт її безпосередньої достовірної даності не теорії, а життю, споглядальний матеріалізм звертався до сфери чуттєвості, але не міг підняти її розуміння до рівня суспільно-історичної практики. «Незадоволений абстрактним мисленням, Фейербах апелює до чуттєвого споглядання, але він розглядає чуттєвість не як *практичну*, людськи-чуттєву діяльність» [1, с. 2], — гласить 5 тезис К. Маркса про Фейербаха. Коли Фейербах бере за основу свого доведення об'єктивної реальності, матеріальної дійсності світу всю сукупність людської практики, то остання береться ним аж ніяк не у формі матеріальної, виробничої, суспільно-історичної діяльності, а в сенсуалістичній, абстрактно антропологічній, споглядальній, «пасивній» формі. Відмовляючи розуму як такому у здатності своїми власними засобами довести об'єктивну дійсність світу на тій основі, що світ «первісно і перш за все є об'єкт розуму тільки тому, що він є об'єктом бажання — бути і мати» [7, с. 567], Фейербах єдиним задовільним доведенням матеріального буття світу проголошує почуття, любов: «любов — це справжнє онтологічне доведення наявності предмета поза нашою головою; і немає іншого доведення буття, крім

любові, почуття взагалі» [7, с. 185]. Почуття «служить критерієм буття — критерієм істинності і дійсності» [7, с. 186].

Наскільки близький і в той же час далекий Фейербах від того вирішального аргументу проти ідеалізму, на користь матеріалізму, який сформулював К. Маркс: «Питання про те, чи має людське мислення предметну істинність, — зовсім не питання теорії, а *практичне* питання. У практиці повинна людина довести істинність, тобто дійсність і могутність, посеїбічність свого мислення. Спір про дійсність чи недійсність мислення, яке ізолюється від практики, є чисто *схоластичне* питання!» [1, с. 1]. Близький тому, що відхиляє чисто теоретичну, чисто логічну постановку питання як ідеалістичну і вимагає перевести спір у галузь практики, життя. Далекий тому, що його «онтологічне доведення» матеріальності буття оперує бажаннями, чуттями, емоціями, любов'ю, а не матеріальним виробництвом, трудовим актом, соціальною дією, революційною практикою, тобто виходить з розгляду чуттєвості не як соціально-практичної діяльності.

Отже, уже в домарксівському матеріалізмі утвердився такий підхід до обґрунтування об'єктивної реальності світу, який виходив за межі власне і тільки логічної аргументації і звертався до життя, до практики, витлумаченої, однак, вузько сенсуалістично.

Сучасний марксистсько-ленінський матеріалізм приймає і продовжує ту антиідеалістичну аргументацію, яка викриває неминучі внутрішні логічні протиріччя ідеалістичного світогляду, його внутрішню логічну «несумісність», його іманентну неспроможність як філософської системи або приводить суб'єктивно-ідеалістичне заперечення об'єктивної реальності до соліпсистського абсурду. Але при всій важливості цієї та інших сторін матеріалістичної критики ідеалізму вирішальним з точки зору діалектичного матеріалізму все-таки служить систематичне позитивне доведення матеріалістичного основоположення. Марксизм, як і передуючий матеріалізм, категорично відкидає саму вимогу чисто логічного, без звернення до аргументу практики, обґрунтування матеріальності світу. Тим не менш принципова неспроможність чисто логічного, звільненого від практики суспільного розвитку, дедукування наріжного принципу матеріалізму ні в якій мірі не означає недоречності і тим більш непричасності прямої теоретичної аргументації до доведення об'єктивної реальності світу або її неможливості і непотрібності¹.

¹ Навряд чи можна погодитися з тезисом: «Реальність (існування) зовнішнього світу не може бути суворо доведена логічним міркуванням. Тому (?) матеріалістична теорія сприймає тезис про об'єктивне існування матеріалістичного світу як очевидну, а не логічно обґрунтовану істину» [4, с. 161]. Друга частина зовсім не впливає з першої, а перша може бути прийнята тільки з тим необхідним уточненням, що йдеться про власне «чисто» логічне доведення. Говорячи ширше, тезис про неминучу постулативність матеріалістичного основоположення помилковий.

Доведення істинності матеріалістичного «припущення» об'єктивної реальності світу не може бути ні чисто теоретичним, ні чисто практичним; воно зобов'язане виходити за межі теорії в практику і в той же час не потопати в усій безкінечній емпіричній різноманітності форм прояву практичного життя. Воно мусить бути і теоретичним, і практичним: **теоретично усвідомленою практикою або теорією, що реалізується практично.**

Ось чому на слова Канта «не можна не визнати скандалом для філософів і загальнолюдського розуму необхідність брати тільки на віру існування речей поза нами... Не можна протиставити яке б то не було задовільне доведення цього існування, якби хто-небудь надумав піддати його сумніву» [5, с. 101] марксистів-ленінців впевнено відповідають: «Є такий доказ!». Його дає раціонально осмислена, теоретично систематизована суспільно-історична практика людства, яке бореться, розвивається і прогресує.

Доказова аргументація об'єктивної реальності світу кується у ході розгортання теоретичної системи. Вона відтворює об'єктивно закономірну логіку природноісторичного процесу **практичного** засвоєння суспільним суб'єктом конкретних форм природної і соціальної дійсності. Теорія всесвітньоісторичного прогресу людства, що установлює якісно-визначені етапи і типи прогресивного розвитку суб'єкт — об'єктного відношення, тобто процесу залучення до сфери діяльності конкретно-історичного суб'єкта певних форм об'єктивної реальності, пізнання і оволодіння ним — ця теорія, яка відтворює логіку **суспільно-історичного прогресу**, і є не тільки систематичний доказ існування матеріального світу поза і незалежно від людської свідомості, але й відкриття справжніх можливостей, а звідси і справді реальних цілей і змісту людського існування. Вона не тільки дає змогу підтвердити матеріальність світу, але й розгорнути відповідуючу рівню практики і пізнання систематичну картину об'єктивної реальності, з котрою взаємодіє людина, тобто вивести і обґрунтувати конкретно-історичну категорію **матерії**.

ЛІТЕРАТУРА

1. Маркс К. Тези про Фейербаха. — Маркс К., Енгельс Ф. Тв., т. 3, с. 1—4.
2. Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 18, с. 7—354.
3. Быховский Б. Э. Джордж Беркли. М., «Мысль», 1970. 220 с.
4. Бычко И. В. Познание и свобода. М., Политиздат, 1969. 215 с.
5. Кант И. Сочинения в шести томах. М., «Мысль», 1963—1966, т. 3. 799 с.
6. Корнфорт М. Марксизм и лингвистическая философия. М., «Прогресс», 1968. 456 с.
7. Фейербах Л. Избранные философские произведения. М., «Мысль», 1955. Т. 1.



З М І С Т

<i>Ковальова В. О.</i> Про методологічну основу аналізу понять «діалектика» і «метафізика»	3
<i>Ярочкін Б. О.</i> Про характер обумовленості об'єкта пізнання практикою	10
<i>Шкода В. В.</i> До питання про співвідношення комунікативної і пізнавальної функції мови	16
<i>Бакіров В. С.</i> Деякі особливості нормативного регулювання соціальних процесів у розвинутому соціалістичному суспільстві	20
<i>Дідорчук Л. С.</i> Соціалістичний виробничий колектив — нова соціальна спільність людей	27
<i>Дідур І. А.</i> Деякі питання соціологічного дослідження політичної свідомості	31
<i>Левченко Є. В.</i> До проблеми відповідальності як соціологічної категорії	37
<i>Лисенкова Н. В.</i> Про деякі особливості наукового спілкування	43
<i>Коновалов С. М.</i> Творча діяльність студента як фактор формування наукового світогляду (3 досвіду конкретно-соціологічних досліджень у Харківському державному університеті)	49
<i>Бесєдін М. Г.</i> Зустрічний план — ефективна форма залучення трудящих до управління виробництвом	56
<i>Чесалін В. М.</i> До питання про структуру політики	61
<i>Нестеренко О. Д.</i> Про структуру переконань особи	64
<i>Мамалуй О. О.</i> Чи можливе теоретичне доведення об'єктивної реальності світу?	69

ВЕСТНИК ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

№ 131

Философия

Выпуск 11

(на украинском языке)

Издательское объединение «Вища школа»
Издательство при Харьковском государственном университете

Редактор *А. Х. Балабуха*
Технічний редактор *Л. Ю. Мокроусова*
Коректор *М. Ф. Христенко*

Передано до складання 19/IV 1975 р. Підписано до друку 11/XI 1975 р.
Формат 60×90¹/₁₆. Папір друкарський № 2. Умовно-друк. арк. 4,5. Обл.-
вид. арк. 5,1. Тираж 1000. Замовлення 5-171. БЦ 50383. Ціна 31 коп.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа»
при Харківському державному університеті.
310003, Харків, Університетська, 16.

Надруковано з матриць книжкової фабрики ім. М. В. Фрунзе Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР у Харківській міській друкарні № 16 Обласного управління у справах видавництв, поліграфії та книжкової торгівлі, 31003, Харків, Університетська, 16. Зам. 2696.